

شہیدِ عوام

محمد فاضل اہو

== ۶ ==

سندس پارٹی

لیک : لطیفے

جائیدہ : ڈاھپ ادبی اکیدہ می لاٹکائوسند

الف

شهيد عوام

محمد فاضل راهو

۴

سندس پارٽي

ايڪو — اسٽيف

ڏاهپ ادبي اڪيڊمي لارڪاٽو
پاران —

ب

سال :-	فيبروري ۱۹۸۷ع
چاپو :-	پهريون
تعداد :-	۸۷۷ هزار
چپائيندڙ :-	عبدالغني
قيمت :-	۸ - روپيا

ڪاهوڙي ڪڇن، پسيو پورهيت ويسرا،
ڏوٽيٽڙا ڏور ويا، رڇين منجهه رهـنـ
ڪامل آهي تن، مون پريان جي ڳالهڙي.

ارد-ٻا :-

شهيد عوام محمد فاضل جي

وڏو پٽ

شهيد محمد صديق راهو

جي نالي

هلو ته هلون ڪورئين، نازڪ جنين نيهن،
گهڻين سارو ڏيڻ، چنڻ مٺو نه سڪيا.

به آکر

اڄ ڪله سنڌ ۽ سنڌي عوام خلاف، سياسي مخالفتي سان
گڏ علمي، ادبي مفادن تان هر شوجي مخالفت زور شور سان جاري
آهي. سنڌ دشمن گروهن ۽ ڀرمارن طرفان ننگوسندن تي مخالفت
جو طوفان آهي پر هنن پنهنجا ايجنٽ به تيار ڪري ورتا آهن، جيڪي
سندن طرفان سنڌ دشمن نظرياتي ۽ علمي پرچار ڪندڙ آهن ٿا.
هن وقت صورتحال اها آهي جو ڪوٽڙ، منافقي ۽ سازش تي
ٻڌل نقطي نظر جا اڻ ڳڻيا ڪتاب ۽ مواد ڇپجي ويو آهي ۽
سنڌي عوام کي اصلي حقيقتن بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ ۾ ڏکيا ٿي
ٿئي ٿي. انهن ڳالهين ۽ سنڌي عوام جي مفادن کي رڪندي اسان
ڏاهپ ادبي اڪيڊمي جو قيام عمل ۾ آندو آهي. جنهن وسيلي
علمي، سائنسي، نظرياتي ۽ ادبي مواد ڇاپڻ جو بندوبست ڪيو
ويندو ته جيئن اسان جي عوام اصلي حقيقتن کان واقف ٿئي ۽
کين دشمن ۽ دوست جي پرک ڪرڻ ۾ سهوليت ٿئي.

پڙهندڙ دوستن جي انهن سمورن تنقيدن جي
آجيان ڪئي ويندي. جنهن سان اسان جي سهمائي ٿيندي.

اوهان جو:

عبد الغني

مهاڳ—

سنڌ ۽ سنڌي قوم کي پرڏيهي توڙي ڏيهي سنڌ دشمن، عوام دشمن ۽ قوم دشمن قوتن کان حقيقي ۽ دائمي طرح قوسي ۽ طبقاتي ظلم توڙي ڊڪٽيٽري ۽ سامراجي چيني مان مڪمل چوٽڪارو ڏيارڻ واري جدوجهد جي هڪ عظيم مجاهد، بي ڀڄ، بهادر، اٽل، اڏول، اورچ، سچار، سروپچ، سورهم سنڌي سرواڻ ۽ عوامي اڪسوان محمد فاضل راهو کي ۱۷- جنوري ۱۹۷۷ع تي عالمي سامراج، پنجابي-پناهگير ڦورو حڪمرانن ۽ غدار سنڌي وڏيراشاهي جي گڏيل سازش ويلي گولاڙجي ۾ شهيد ڪيو ويو.

اسان جي هڪ سڃاڻڻ سائي ۾ جو چوڻ آهي توهين پنهنجن حقن لاءِ حق پرست نظرياتي ۽ عملي جدوجهد ڪندؤ ته توهان جو دشمن پاڻ ئي پنهنجو ڪر روپ ۽ روپ لاهي اگهاڙو ٿي اچي اوهان جي نظرين ۽ جدوجهد جي مخالفت ڪرڻ لڳندو، هو توهان خلاف سازشون ڪندو، ناڻڪ رچائيندو، ويڙه وڙهندو ۽ اوهان کي ڪو سطح تي رٿائڻ جي ڪوشش ڪندو. (جيڪا هاڻي اي اين اي ۾ غير ٿيل آهي)

عوامي تحريڪ اها ئي سنڌ ۽ سنڌي عوام جي
 چونڌگاري واري جدوجهد هلائي رهي آهي، ان جدوجهد
 کي وسيع ۽ منظم ڪرڻ لاءِ سنڌ اندر ۽ سنڌ کان
 ٻاهر قومي، طبقاتي، جمهوري ۽ سامراج دشمن قوتن کي
 هڪ ٻئي جي ويجهو آڻڻ، انهن جي وچ ۾ ايڪو پيدا
 ڪرڻ، گهڻن طرفينون جدوجهدون ڪرڻ جو هڪ موڪرو
 محاذ کولي رکيو آهي ۽ سنڌي عوام ۽ عوامي تحريڪ
 جي انهن ئي جدوجهدن کان سنڌ دشمن قوتون بچن ته
 ٿيون ته ان خلاف هر مورچي تي ڪاهون به ڪن ٿيون.
 عوامي تحريڪ قومي ۽ طبقاتي ظلم خلاف گڏيل
 جدوجهد هلائڻ جو نظريو جديد سائنسي پورهيت نظريي
 جي روشني ۾ پيش ڪيو ۽ سنڌي مزدور ۽ هاري کي
 پنهنجي انقلاب جي بنيادي قوت سڏيو ته دشمن هڪدم
 پورهيت نظريي ۽ سنڌي مزدور ۽ هاري جي بنيادي
 قوت هجڻ واري ڳالهه تي حملا ڪرڻ شروع ڪري
 ڏنا ۽ مختلف نمونن سان ان کي ڏکڻ رسائڻ جا جتن
 ڪرڻ لڳو. ڪنهن دشمن ٽولي اهو چيو ته قومي ۽
 طبقاتي جدوجهد گڏ هلي نه سگهندي آهي، ڪنهن ٽولي
 اهو چيو ته هاري انقلاب جي بنيادي قوت نه ٿيندا آهن،
 ڪنهن ٽولي اهو چيو ته سنڌي مزدور آهن ئي ڪونه.

ڪنهن ٽولي اهو چيو ته عوامي تحريڪ ج - و اڳواڻ
 قومي مسئلي کي ڪٿي ئي نه ٿو ۽ رڳو طبقاتي جدوجهد
 جي ڳالهه ڪري ٿو. ڪنهن ٽولي وري اهو چيو ته
 هومورگيو طبقاتي جدوجهد جي ڳالهه ٿي ڪونه ٿو ڪري
 پر ڪمزور قوم پرست آهن ۽ ڪنهن وري سياسي ۽
 نظرياتي تنقيد ته ڪئي ٿي ڪونه ٿي ذاتي ڪارڪند
 تي لهي آيو. بهرحال انهن مان هر هڪ بهتان غلط
 ثابت ٿي ويو.

عوامي تحريڪ پنهنجي اصولي راه تي وڌندي رهي.
 سياسي سجاڳي، تنظيمي واڌاري، نظرياتي تعليم ۽ وقت
 آهر جدوجهد جا ڪم ڪندي رهي.

جيئن سڄي دنيا هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهي، جيئن
 هر ماڻهو هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهي، جيئن دنيا ۽
 ڪائنات جو هر لقاءُ هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهي تيئن
 دنيا جا سمورا ظالمن، قورن، بدعاش، پرمار ۽ رهزن به
 پاڻ ۾ لاڳاپيل آهن ۽ هر سيم، وڏيرو ۽ سردار هڪ
 ٻئي سان لاڳاپو رکي ٿو، تيئن دنيا جا سمورا مظلوم،
 ڦريل، اشواف ۽ ايماندار ماڻهو به پاڻ ۾ لاڳاپيل آهن
 ۽ هر مزدور، هاري ۽ غلام هڪ ٻئي سان لاڳاپو رکي
 ٿو ته هر مظلوم ۽ محڪوم قوم به هڪ ٻئي سان ناڻو
 رکي ٿي.

عوامي تحريڪ پنهنجي جنم جي پهرين ڏينهن تان وٺي سنڌ جي مختلف ماڻهن، سردورن، هارين، حق پرستن، با اصول ۽ روشن خيال انسانن جي وچ ۾ اڪو پيدا ڪرڻ، مختلف تهذيبن جي وچ ۾ اڪو پيدا ڪرڻ ۽ مختلف قومن جي پورهيت عوام جي وچ ۾ اڪو پيدا ڪرڻ لاءِ به ڳالهائون، تعليم ۽ ڊوڙ ڊڪ ڪندي رهي آهي. عوامي اتحاد جون دشمن قوتون عوامي تحريڪ جي ان عمل کي به تشويع جي نگاه سان ڏسنديون ۽ انهيءَ سلسلي ۾ ڳار ڳند ڪنديون رهيون. ۽ مجموعي طرح اهي ساڳيا ئي عوامي تحريڪ ۽ پليجي صاحب تي بهتان ۽ بازي ڪندڙ ٽولا هئا جن قومي ۽ طبقاتي جدوجهد جي مخالفت ڪئي.

عوامي تحريڪ عوامي جدوجهد ڪيتي، پاڪستان عوامي تحريڪ ۽ ايم-آر-ڊي جهڙا اتحاد ڪري قومي ۽ طبقاتي ظلمن مان چوٽڪاري لاءِ آواز وڌائيندي رهي ۽ بي پاسي هارين جي بي دخل، مزدورن جي چانقي، تعليمي ادارن ۾ سرڪاري مداخلت ۽ فوجي ڊڪٽيٽري، ظلم ۽ انڌڪار خلاف پنهنجي وٽ هاري جدوجهد ڪئي آهي.

جيڪڏهن سنڌ جي ٻين سڀني قومي جدوجهد جي

۱. ۱۹۴۷ ۾ هندنڙن ڌرين عوامي تحريڪ پاران ملايل اتحاد جي
 ۲. ۱۹۴۷ ۾ جي سلسلي ۾ ڪو مشمت جواب ۽ رويو ظاهر
 ۳. ڪيو هجي ها ته اچو ڪو ”سنڌي سوام جو قومي اتحاد“
 ۴. اچا به گهڻو اڳتي ۽ وڌيڪ سگهارو هجي ها پر عوامي
 ۵. تحريڪ سان انهن اتحاد ڪرڻ پسند نه ڪيو. اهي
 ۶. پنهنجي فطري، عوام دشمن، قوم دشمن، وطن دشمن،
 ۷. جمهوريت دشمن ۽ سامراج دوست قوتن سان انهن وڏي
 ۸. ويون رجعت پرست سامراجي چاڙهي ”پاڪستان قومي
 ۹. اتحاد“ جون غير مشروط حمايتون ڪيائون، فوج جي
 ۱۰. ڀڳت ڪيائون، ان کي ايماندار ۽ اشراف سڏي اقتدار
 ۱۱. جو عرصو ڊگهو ڪرڻ جون صلاحون ڏنائون، فوجي
 ۱۲. ۽ ڪمڙي خلاف، اڻندڙ هر عوامي هلچل جي مخالفت
 ۱۳. ڪيائون ۽ هاڻي ضياءَ، ملٽري، مسلم ليگ ۽ پنهنجي
 ۱۴. شاهوڪارن ۽ ڪٽر گروه پرست سنڌ دشمن مافيا جي
 ۱۵. هر گرگي ۽ سامراجي چاهي الطاف سان به اتحاد ڪرڻ
 ۱۶. لاءِ تيار آهن. هر قسم جو ڊسڪو وائ ڳاڙهه
 ۱۷. ٽرائڪائي، ٽريجم پسند ۽ رجعت پرست به ”سنڌي عوام
 ۱۸. قومي اتحاد“ خلاف پندي ٻاري ويٺو آهي ۽ سموريون
 ۱۹. ويوئي سنڌ دشمن قوتون ظاهر ٿي کليل سنڌ دشمن قوتن
 ۲۰. سان گڏجي ويون آهن.

فاضل صاحب ان ئي عوامي تحريڪ (جيڪا هاڻي اي-اين-پي جي نالي هيٺ ضم ٿيل آهي) جو هڪ اڳواڻ آهي. سندس سورهيه جدوجهد جي مڱهه قوت به سنڌي عوام آهي؛ سنڌي عوام ■ انقلابي پورهيت نظريي جي پل تي ئي فاضل صاحب هر گهڙيءَ سامراج، پنجابي پناهگير ڦورو ملڪن ■ انهن جي ڇاڙڻن ۽ غدار ۽ ظالم سنڌي وڏيراشاهي جي قرارت ۾ ظلم خلاف ويڙه ڪندو رهيو. ظالم قوتن جي نظر ۾ اهوئي سندس وڏي ۾ وڏو ڏوه هو جنهن ڪري هن مرد مٿس ڪي مختلف نمونن سان مارڻ جون ڪوششون ڪيون ويون. کيس ناجائز ۽ ڊگهن قيدن ۾ رکڻ، سخت بيماريءَ باوجود سندس علاج نه ڪرائڻ، سندس ٻدين کي ستائي، مٿس ذهني دٻاءُ وجهڻ، زهريلا ڪيمپسرن ڪرائڻ ۽ نيٺ پنهنجن پاڙيتو قاتلن هٿان زهريلي ڪهاڙيءَ جو ڦهري وار ڪرائڻ. ڦورو ۽ ظالم قوتن سمجهيو هو ته فاضل جي شهادت سبب عوامسني تحريڪ ۽ سنڌي عوام جي حق پرست جدوجهد مائي ٿي ويندي ڇو ته انهن وٽ ڏاڍ ۽ تشدد کان وڌيڪ ڪوبه وڏو هٿيار ڪونهي. پر ڪن اها خبر شايد ڪونه هئي ته فاضل اڪيلو ناهي؛ فاضل پنهنجي تعليم ۽ جدوجهد وسيلي سنڌڙنيءَ کي هزارين فاضل

پيدا ڪري ورتا آهن ۽ سنڌ جو هر انقلابي ٻار، جوان ۽ ٻڍو فاضل جي جدوجهد جو علمبردار ٿي پوندو. فاضل فاضل جي جدوجهد، فاضل جي راه، فاضل جو نظريو ڪڏهن به مري نه ٿا سگهن. قاتل، پرمار ۽ ڦورو قوتن جو انت افس ٿيڻو آهي، سوپ نيٺ پورهيت عوام هي ٿيندي.

حڪم ٽولن فاضل صاحب جي شهادت کي غير سياسي ذاتي دشمني جي رنگ ۾ پيش ڪيو. اهي ته آهن ئي فاضل جي راه جا دشمن اهي ته بدعاشي ڪندائي رهندا، اسان کي انهن جي پرواه ڪونهي پر افسوس آهي سنڌ جي ان اڪيلي بزرگ سياستدان تي جنهن حڪومت سان هم آواز ٿيڻ جو اهوءِ موقعو نه زبان نه ڪيو ۽ حڪومت کان به اڳتي وڌي تعزيت به نه ڪيائين پر فاضل صاحب جي چاليهي ۾ شريڪ ٿيڻ سبب پنهنجن ٻن اهم ماڻهن کي ڇنڊ به ڪيائين جڏهن ته مهاجر قومي موومينٽ (جيڪا پنهنجي هر مقصد جي لحاظ کان سنڌ دشمن آهي) جي اڳواڻ جي ماءُ مري وئي ته ان ڏانهن به تعزيتي نياپو موڪليائين.

هميشه ڪهڙو ۽ عبدالواحد آرميسر فاضل راهو جي چاليهي ۾ شريڪ ٿيا. انهن جي شرڪت ۽ فاضل صاحب

جي شهادت تي تنقيد ڪندي جي-ايم- سيد چيو: ۱
 ۱. ”جڏهن اسان کي ذاتي طرح اها خبر هئي ته
 اهو سياسي قتل ناهي ته پوءِ اسين لاشن جي سياست ۾
 ڇو شريڪ ٿيون؟“

(هي-ايم- سيد جو انٽرويو، ”اڪسپريس جھان“، ۱۰، ۱۱، ۱۲
 مئي ۱۹۷۸ع، ص ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲) مٿي ڏنل ٽڪري ۾ ئي
 نڪتا آهن.

۲. اسان... هن لفظ مان ڪهڙي مراد ورتي وڃي
 جيڪڏهن هن لفظ ۾ ڪي ٻيا به شامل آهن ته اهي
 ڪير آهن؟

حڪومت کي اڳواٽ خبر هئي، ان ٽياري ڪري
 ڪي هئي، فضل صاحب کي افغانستان وڃڻ نه ڏنو
 ويو هو.

۳. ذاتي طرح خبر... جي-ايم- سيد کي ذاتي طرح
 خبر ڪيئن پئي؟ ڪيس ڪنهن ٻڌايو؟ اچي اچي
 جي-ايم- سيد کي ڇو خبر پئي؟

۴. سياسي قتل ناهي... ڇو؟ ڪيئن؟ حڪومت
 کانسواءِ ٻيو ڪير آهي جيڪو فاضل صاحب جي شهادت
 بابت اهڙا خيال رکندو هجي؟

جي-ايم- سيد جو سياسي ”ڄاڻنشين“ ۾ فاضل صاحب

جي شهادت بابت هي ايم - جوڻو شوار، ٺٽو رکي،
عبدالواحد آريسر لکيو:

۲ - ”فاصل جا فائل اهي آهن جن لڳي سنڌ جي
سون ورثي ڦرنيءَ ۽ ان جي وسيلن تي ڦهليو هڪڙو آهي“
(”چانڊوڪيون ۽ چيٽ“، ص-۸۱)

جملي سنڌ محاذ جي ترجمان رسالي ”ڀڙاڏو“ (ڪل
چار صفحا) جي انگسٽ سيپٽمبر ۷۸ع واري شماري ۾
جس ۽ تي لکيل آهي:

۳ - ”بدين بيملي جي پنجابي فوجي آبادگارن جي
جزج تي واصل راهو جي شهادت عمل ۾ آئي.“

عبدالواحد آريسر | ”۲- ڀڙاڏو“ لکندڙ ۽ ڪينئر
هرباني ڪري ٻڌائين ته سندن رهيا اهڙا غلط ڄڻال
چيو ته ٻين ڪري اهي پنهنجي رهيا مان اختلاف
ڇو نه رکن ۽ پنهنجي ذاتي طرح خبر رکندڙ رهڻ لڳي
ڪهڙو جواب ڏيندا؟

ڪوڙ ڪرڻو ڳالهائي - حڪومت ۽
سر آوار ماڻهو يا آريسر، سندن ترجمان رسالو (۴ بين
سياسي تنظيم جا اڳوڻ؟)

ضياءَ (۴ جوڻيجو) حڪومت ۽ ان جا چاڙڻا فاضل
جي شهادت کي غور سياسي قتل ڇو نه ٿا ڏين؟

- جن (ڌارين) اچي سنڌ ڌرتيءَ ۽ ان جي
وسيلن تي قبضو ڪيو آهي (ان قبضي ۾ انهن پنجابين
۽ پناهگيرن کي پٺت ۽ سلهاڙيل ٿا سمجهون) انهن
فاضل صاحب کي شهيد ڇو ڪرايو؟

- بدين ضلعي جي پنجابي فوجي آبادگارن فاضل
صاحب کي شهيد ڇو ڪرايو؟

- سنڌ ڌرتيءَ ۽ ان جي وسيلن تي قبضو ڪندڙن
جو سنڌ ۾ ساٿي ڪهر آهي - فاضل صاحب ۽ ان جي
تنظيم يا غدار سنڌي وڏيرا؟

ارباب ڪهاڙڙ وازن لکيو نه:

۴- ”فاضل لاءِ بغير ڪنهن شڪ جي چئي سگهجي
ٿو ته ان جي قتل ۾ مکيه هٿ آمريڪي تيل ڪمپني
”يونين ٽيڪساس“ جو آهي.“ (”واپ نمڪڻ، نظر“ ص-۱۹)
- آمريڪي سامراج فاضل کي ڇو قتل ڪرائڻ
پئي گهريو؟

- ”يونين ٽيڪساس“ تيل ڪمپني فاضل صاحب
کي ڇو قتل ڪرائڻ پئي گهريو؟

- جنهن تنظيم کي فاضل صاحب پنهنجي ڏينهن
رات جي پورهيو سان ٺاهيو آهي ۽ جنهن جي پليٽ
فارم تان فاضل صاحب جدوجهد ڪندو رهيو اها سامراج

د هن چئي سگهجي ٿي يا نه؟

سنڌ دوست مزدور تنظيم (هاڻي سنڌ دوست انقلابي تنظيم) پنهنجي رسالي ”انقلابي راه“، مارچ-اپريل ۸۷ع جي اداري ۾ لکيو ته:

د- ”پاڪستان جي ظالم ۽ قاتل فوجي ٽولي ۽ سندس دلال نام نهاد شهري حڪومت ان بي رحمانا قتل کي بغير ڪنهن تحقيقات ڪرائڻ جي ذاتي دشمنيءَ جي بنياد تي ٿيل قتل جي ڪيس طور پيش ڪيو.... (جي-ايم- سيد به ايئن چوي ٿو، ان بابت ڇا خيال آهي — ايڪڪ).... حڪمران ٽولو... (اهو) ناٿر ڏيڻ جي-پريور ڪوشش ڪري رهيو آهي ته ان قتل جي پٺيان ڪوبه سياسي ڪارڻ نه آهي (جي-ايم- سيد به اهو ٿاڻر ڏي ٿو — ليڪڪ) پر اصل حقيقت لکي نه سگهي، جلد ئي اهو واضع ٿي ويو ته شهيد فاضل راهو جو قتل دراصل ”ذاتي قتل“ جي آڙ ۾ ”سياسي قتل“ آهي.“ (ص-۱)

”شهيد فاضل راهو ”سابق“ عوامي تحريڪ جو پيڊر ۽ موجوده ”عوامي نيشنل پارٽي“ جو مينيمر ناٿب پيڊر هو. زميندار طبقي جو فرد هوندي به هن پاڻ کي مشين طبقي جي مفادن کان ڪاٽي الڳ ڪيو. هاري

طبقي جي مفادن سان هم آهنگ ڪيو. (رڳو ۱۰ اري طبقي سان يا سموري سنڌي عوام، سڀني مظلوم قومن ۽ مظلوم طبقن جي دائمي مفادن ۽ عوامي تحريڪ وغيره سان؟ - ليکڪ) خصوصاً ندين ضلعي ۾ سخت جدوجهد ڪري سنڌي هارين ۾ سياسي شعور بيدار ڪيو ۽ کين منظم ڪيو. سنڌي هارين جي منظم بيماريءَ سبب ٻين قوتن جا مفاد عنوان سڏا سنڌي هارين جي ٽڪراءَ ۾ اچڻ لڳا. اهي ٻه قوتون هيون بدين ضلعي (چ-۱) رڳو بدين ضلعي؟ - ليکڪ) ۾ رهاڻا پڌر وڏي تعداد ۾ پنجابي آبادڪار ۽ سنڌي زميندار خاندان. ۱۹۸۱ع ۾ آمريڪي تيل جي ڪمپني (يونين ٽيڪساس) بدين ضلعي مان وڏي مقدار ۾ تيل تلاش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي پنجابي چوڌرين هارين کان پوءِ هاڻي پنجابي سرمدنيدارن، ڪامورن ۽ مزدورن جي آمد به وڏي تعداد ۾ شروع ٿي وئي پنجابي حڪمرانن سنڌي ماڻهن کي ان زمين جو معاوضو يا ٻه ٻنھن نه ڏنو، جي ڏنو ته گھٽ تيار ڪمپني جي سامراجي دلال پنجابي انتظاميه زمين تان بي دخل ٿيل سنڌي هارين کي روزگار ڏيڻ کان به انڪار ڪيو ۽ اڪثر مزدور پنجاب مان گھراڻي پرڻي هڪيا. تڏهن سنڌي هارين شهيد فاضل راهو جي قيادت

هيٺ روزگار ۾ سنڌين کي اوليت ڏيڻ، سنڌي مزدورن کي پڪو ڪرڻ ۽ کين هڪ جيترو اجورو ڏيڻ جا مطالبو شروع ڪيا. پر جلد ئي فاضل راهو ۸۳ع جي (۱۴- آر- ڊي) جي جدوجهد دوران گرفتار ٿي ويو... (گرفتاري دوران) کيس غلط دوائون ڏئي مارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.. (آزاد ٿيندي ئي) فاضل راهو نيل جي ڪوهن تي سنڌي ماڻهن کي روزگار ڏيڻ جي مطالبي کي شدت سان کڻي لڳو. تڏهن پنجابي انتظاميه کي فاضل راهو جي قيادت ۾ منظم ٿيل سنڌي هارين جي قوت کان واضع خطرو محسوس ٿيڻ لڳو ۽ هن طوفان اٿڻ کان اڳ ئي ان جي محرڪ قوت کي مٽ ڪرائڻ جو بندوبست ڪيو. ان سڄي معاملي ۾ هٿ بلڪل صاف رکڻ خاطر پنجابي انتظاميه هڪ سنڌي زميندار خاندان سان گڏ جوڙ ڪئي... ان... سندس دلالي ڪرڻ قبول ڪئي ۽ رٿيل سازش ۾ مهري جو ڪردار ادا ڪيو. اها سازش پنجاب جي مفادن جو تحفظ ڪندڙ رياستي مشينري جي ڪمل مدد ۽ سهڪار سان ٿي. ڪامياب ٿي سگهي آهي. تڏهن ئي حقيقي قاتل آزاديءَ سان خوشيون ملهائي رهيا آهن. بدين جي پنجابي آبادڪارن نه. فاضل راهو جي شهادت جي خبر ٻڌي

خوشيء مان هڪ ٻي کي مبارڪون پئي ڏنيون ...
حڪومت فاضل راهو کي قابل جي دوري جي اجازت
نه ڏني انهن ڏينهن ۾ فاضل راهو جي پنهنجي علائقي
۾ موجودگيءَ جي راه هموار ڪري چڪي هئي ”
(ص- ۲۹۲ ۽ ۱۰)

(فاضل صاحب جي شخصيت، نظريو ۽ نظريي جا
ڪجهه پاسا بيان ڪرڻ لاءِ سهرڻائي).

- فاضل صاحب جو نظريو ڪهڙو آهي؟

- فاضل صاحب ڪهڙي تنظيم جي اڳواڻن مان
هڪ آهي؟

- فاضل صاحب جي جدوجهد ڪهڙين قوتن تي
بنیاد رکي ٿي؟

- فاضل صاحب جي جدوجهد ۾ راه جا دشمن
ڪير آهن؟

عبدالواحد آريسر، چيئرمين جيئي سنڌ سڃاڻ، تقريرو

ڪندي چيو :

۱- ”آئون اڄ شهيد فاضل راهو جي مزار سامهون
سنڌي ماڻهن جي هن تمام وڏي اجتماع جي موجودگي
۾ اهو ٻڌائڻ ضروري ٿو سمجهان ته شهيد فاضل راهو
مان جيتوڻيڪ آئون سياسي سفر ۾ شريڪ نه رهيو

آهيان پر جنهن ظلم ۽ بربريت خلاف هن جنگ پئي
 ڪئي ائين به ان سفر جا پانڊيٽڙا آهيون. (م-ون)
 فاضل کي هڪ انسان، هڪ دوست جي حيثيت ۾
 پرکيو، پر وڙيو. ه-و هڪ سٺو انسان هو. (راهوڪي
 ۾ شهيد عوام فاضل راهو جو چاليهه رپورت، گل ۽
 خشڪ، ”برسات“ ۲۷- مارچ — ۳- اپريل ۸۷ع ص ۱۴)
 - فاضل صاحب پنهنجي تنظيم وسيلي ڪنهن ڪنهن
 جي پاران ٿيندڙ ظلم ۽ بربريت جي خلاف جدوجهد
 پئي ڪئي؟

- فاضل صاحب ڪنهن جي نجات لاءِ ويڙهه پئي ڪئي؟
 حميده ڪهڙو جيئي سنڌ تحريڪ جي اڳواڻ، چيو:
 ۷- ”فاضل راهو سڀ کان پهرين سنڌي انسان هو
 جنهن اسان کي سبق سيکاريو ته سنڌ جو هاري ماڻهو
 سجاڳ ٿي وڙهي رهيو آهي.“ (حوالو ساڳيو)

- فاضل صاحب ڪهڙن طبقن ۾ سجاڳي پئي پيدا
 ڪئي؟

- فاضل صاحب سجاڳي جو ۽ ڇا لاه پئي پيدا ڪئي؟
 اعزاز نذير (ڄام ساقي جي نظرياتي اڳواڻ) چيو:
 ۸- ”فاضل راهو نالو آهي قومن جي حق خود
 اراديت جو.“ (حوالو ساڳيو).

... فاضل صاحب ڪهڙي قوم يا ڪهڙي قوم ۾ رهيو؟
 خود اراديت جي حق لاءِ جدوجهد ڪري رهيو هو؟
 ”... قومن جي خود اراديت جو حق ڪير ڦهائي
 رهيو آهي؟“

ڄام ساقی انٽرويو ڏيندي (برسات) ۲۷- آڪٽوبر
 ۱۱- نومبر ۸۷ع چيو:

”جند ڇڏائي جا حڪومت وٽ ٻي طريقا هئا هڪ
 فاضل راهو وانگر ختم ڪرڻ ۽ ٻيو اسان ۾ قوت وجهي...“
 - حڪومت فاضل راهو کي قتل ڇو ڪرايو؟
 اسين مٿي ڏنل سمورن حوالن مان ڪي نتيجا ڪڍي
 سگهون ٿا:

- ۱- فاضل راهو شهيد آهي.
- ۲- فاضل راهو هڪ سٺو انسان آهي.
- ۳- فاضل راهو سبق سيکاريو آهي ته سنڌ جو هاري
 (۽ مزدور ۽ ٻيو انقلاب دوست عوام) سڃاڻي،
 ٿي وڙهي رهيو آهي.
- ۴- فاضل راهو قومن جي حق خود اراديت لاءِ
 جدوجهد جو اهڃاڻ آهي.
- ۵- فاضل راهو ظلم ۽ بربريت خلاف جنگ جاري
 رکي آهي.

- ۶- فاضل راهو جي شهادت ۾ آمريڪي سامراج، پنجابي (۽ پناهگير) حڪومت، غدار سنڌي وڏيرا ۽ انهن جا چاڙتا پٽ آهن.
- ۷- فاضل راهو سنڌي مزدورن ۽ هارين جا مطالبو ڪندڙ ۽ انهن جي حقن لاءِ جدوجهد ڪندڙ عوامي اڳواڻ آهي.
- ۸- فاضل راهو سنڌي مزدورن ۽ هارين کي منظم ڪيو ۽ انهن جو سياسي شعور وڌايو آهي.
- ۹- فاضل راهو جي قيادت ۾ منظم ٿيل سنڌي عوام، کان پنجابي (۽ پناهگير) انتظام، ۽ سامراج کي خطرو پيدا ٿي پيو.
- ۱۰- فاضل راهو سنڌي عوام جي اڻندڙ طوفان جي محرڪ قوت آهي.
- ۱۱- فاضل راهو سنڌ اندر پنجابي سرمائيدار، چوڌري، ڪاموڙي، ڪاتيدار، هاري ۽ مزدور (پنجابي قوم) (۽ پناهگير ٺولي) جي قبضي ۽ بالادستي خلاف جدوجهد ڪندڙ سنڌي عوامي سورهي، آهي.
- ۱۲- فاضل راهو سنڌ اندر آمريڪي سامراج جي داخل اندازي ۽ مفادن خلاف جدوجهد ٿي سگهرو بڻي بيٺل سرويچ آهي.

۱۳- فاضل راهو "مٿين" طبقي جو فرد هوندي نه

پاڻ کي مٿين طبقي جي مفادن کان ڪاٽي
دار ڪري پاڻ کي هيٺين طبقن جي مفادن
سان هم آهنگ ڪري حذر ڪندو رهيو آهي.

۱۴- فاضل راهو "سابق" عوامي تحريڪ جو صدر

۽ موجوده عوامي نيشنل پارٽي جو سينيئر

نائب صدر .

جهن تهذيب وٽ اهڙا سڃاڻ ڪارڪن هجن ۽

جيڪا تنظيم اهڙن سڃڻ سورهيم عوامي اڳواڻن جي

نگهباني هيٺ نهي ۽ وڏي هجي ان تي بهتان بازي،

الزام قرائي ۽ گارگند ڪندڙ ڪير ٿي سگهن ٿا؟

فاضل جي انقلابي راه جا دشمن.

- سامراج دشمن سمجهڻ گهرجن يا سامراج دوست؟

- "پنجابي" حڪومت جا مخالف سڏڻ گهرجن

يا ان جا سڃڻ؟

- ظالم قوم، ظالم ٽولي ۽ ظالم طبقي جا ويري

سمجهڻ گهرجن يا انهن جا ساٿي؟

- ظالم زمينداري نظام ۽ اسرندڙ سرسائيڊاري سرشتي

جا توريندڙ سمجهڻ گهرجن يا انهن جا پوئلڳ؟

حقيقت سچ جوان پٿري آهي.

ان جو صاف مطلب آهي ته ”اڳوڻي“ عوامي تحريڪ ۽ هائوڪي عوامي نيشنل پارٽي آمريڪي سامراج ۽ ان جي چاڙتن، پنجاڻي-پناهگير ڦورو طبقن، ظالم زمينداري ۽ اسرندڙ ڦورو سرماڻيداري نظامن ۽ انهن جي محافظن خلاف سنڌي قوم (۽ سڀني مظلوم قومن) جي حق خوداراديت لاءِ جدوجهد ڪري ٿي ۽ ان لاءِ جن قوتن کي منظم، متحد ۽ سجاڳ ڪري ٿي اهي آهن سنڌي مزدور، سنڌي هاري ۽ مظلوم قومن ۽ طبقن جا پنهنجي چيوڌڪاري لاءِ وڙهندڙ پورهيت عوام. عوامي تحريڪ فاضل صاحب جهڙن جوڏن جنگ جوانن ۽ سورهي سرويچ -رواڻن کي جنم ڏنو آهي ۽ انهن جي نگهباني ۾ وڏي ويجهي آهي.

عوامي تحريڪ جو اهو مقصد پئي رهيو آهي ته، هر قسم جي قومي ۽ طبقاتي ظلم ۽ ڦرلٽ سان آڇو-ٽيڻ لاءِ قومي، طبقاتي، جمهوري ۽ سامراج دشمن مورچن تي جيڪا به تنظيم اهڙي پروگرام جي هام هڻي ٿي ان سان هر ممڪن نموني اتحاد ڪري پنهنجي جدوجهد جو محاذ وسيع ڪيو وڃي. بدقسمتيءَ سان سنڌ ۾ قومي جدوجهد جي هام هڻندڙ تنظيمون اتحاد مخالف روڊو پئي ظاهر ڪيو آهي جنهن ڪري ”سنڌي عوام جي قومي

اتحاد“ کان اڳ ڪو اهمڙو نسبتن وڌيڪ سنو اتحاد قائم ٿي نه سگهيو آهي. جڏهن ته ڪاٻي ڌر جي ڪجهه تنظيمن ڪجهه عرصي لاءِ ڪجهه قدر صحيح، ڪجهه ڪارائتا اتحاد ڪيا آهن جن وسيلي قومي مسئلي جي اصولي موقف کي نه رڳو مڃيو ويو پر ان جي حل لاءِ به آواز اٿاريو ويو، پر ان پاسي وري عوامي نيشنل پارٽي کان اڳ ڪو وڌيڪ نسبتن سنو اتحاد نه ٿي سگهيو آهي. چئن تنظيمن هڪ ٻئي ۾ ضم ٿي پاڻ کي هڪ پروگرام هيٺ منظم ڪري پنهنجو نالو عوامي نيشنل پارٽي رکيو آهي. عوامي نيشنل پارٽي گهڻ طبقاتي جمهوري ۽ سامراج دشمن پارٽي آهي جيڪا پاڪستان ۾ موجود قومي مسئلي ڏانهن ٻي هر پارٽي، تنظيم جي پيٽ ۾ وڌيڪ اثر اٿڻ ۽ اصولي موقف رکي ٿي. اي-اين-پي ۽ جيئن جيئن تعليمي ڪم وڌندو ويندو تڏهن تڏهن وڌيڪ سگهاري، سڃاڻ ۽ اثر اٿڻي ٿيندي رهندي.

مظلوم طبقن، مظلوم قومن ۽ هر مظلوم قوم جي مختلف وطن دوست تنظيمن جي وچ ۾ اتحاد ٿيڻ خاص طرح سنڌي قوم جي اشد ضرورت آهي. سنڌ جي وجود کي فنا ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ سنڌي قوم کي ٿورائي ۾ تبديل ڪري گهر ڪوڻ جي سازش کي منهن ڏيڻ لاءِ

سنڌي قوم کي ٿورائي ۾ تبديل ڪري گم ڪرڻ جي سازش کي منهن ڏيڻ لاءِ، سنڌي عوام جا بنيادي حق حاصل ڪرڻ لاءِ، سنڌ جي دائمي مسئلن کي حل ڪرائڻ لاءِ، مظلوم قومن ۽ قوتن جي حق پرست، جمهوريت پسند، سامراج دشمن ۽ ترقي پسند تنظيمن جي ٻڌيءَ، ايڪي، ٽاه يا اتحاد لاءِ اڄوڪي سنڌ ۽ پاڪستان جي مظلوم قومن ۾ هڪ سرديج ۽ سورهيه سائين رسول بخش پليجو پنهنجي تنظيم جي پليٽ فارم تان با اصول عملي جدوجهد هلائڻ لاءِ سڀني ساٿي ٻيڻو آهي ۽ سڀني سنڌ دوست، وطن دوست، قوم پرست ۽ ترقي پسند تنظيمن کي سنڌي عوام جي وسيع تر مقادن ۽ اتحاد لاءِ پڪاري رهيو آهي.

”سنڌي عوام جي قومي اتحاد“ پاران ۴- جنوري

کان ۸- جنوري ۸۸ع تائين هلايل احتجاج نه:

۱- فوجي چاؤٺيون وڇائڻ بند ڪيون وڃن.

۲- بهارين جي آمد کي بچو ڏنو وڃي.

۳- ٻين صوبن ۽ ٻين ملڪن کان ماڻهن جي سنڌ

ڏانهن لڏ پلاڻ بند ڪئي وڃي.

۴- سنڌين کي اقليت ۽ بدلائڻ ۽ سندن وجود

ختم ڪرڻ جي سازش ختم ڪئي وڃي.

- ۵- ڪالا باغ ڊئم ۽ ٻيا اهڙا منصوبا ٺاهي سنڌ کي وارياسي ۾ تبديل ڪرڻ جي سازش بند ڪئي وڃي.
- ۶- شهيد فاضل جي حقيقي قاتلن کي ڦاهي ڏني وڃي.
- ۷- سمورن سياسي قيدين کي آزاد ڪيو وڃي.
- ۸- سنڌي هارين جون بيمخليون ۽ سنڌي مزدورن جون ڇانئيون بند ڪيون وڃن.
- ۹- تعليمي ادارن کي قيد خانن ۾ تبديل ڪرڻ بند ڪيو وڃي ۽ شاگردن کي آزاد جمهوري ماحول مهيا ڪري ڏنو وڃي.
- ۱۰- جمهوريت ٻڌندڙن جي چر ٻر تي پابندي ختم ڪئي وڃي.
- ۱۱- سنڌي ٻولي کي قومي ٻولي جو درجو ڏنو وڃي.
- ۱۲- عوام جا بنيادي سياسي حق ۽ جمهوري آزاديون بحال ڪيون وڃن وغيره. واري مهين ۾ هزارين ماڻهن حصو وٺي اها ڳالهه هڪ ڀيرو وري ثابت ڪئي آهي ته ”سنڌي عوام جو قومي اتحاد“ نه رڳو سنڌي عوام جي ستن ۽ امنگن وٽان آهي، سنڌي عوام لاءِ هڪ اهم تاريخي ضرورت پوري ڪندڙ آهي پر سنڌ توڙي سنڌي قوم جي وجود، بچاءُ، بقا ۽ واڌاري لاءِ پڻ انتهائي لازمي آهي.

نيٺ اهو ڪهڙو سبب آهي جو ڪجهه قومي حقن
 لاءِ جدوجهد ڪرڻ جي هام هٿندڙ سنڌي تنظيمون سنڌي
 عوام جي هن قومي اتحاد ۾ اچڻ بدران ڪنهن نه ڪنهن
 رجعت پسند سامراجي ڇاڙهي يا ”ترقي پسند“ پنجابي-
 پناهگير تنظيم جي گود ۾ وڃي لڪيون آهن ۽ سنڌي
 عوام سان هم آواز ٿيڻ بدران سنڌ دشمن سامراجي قوتن
 سان ٻٽ تي بيٺيون آهن؟

اهو راز پروڙڻ هر سجاڳ سنڌي ماڻهو لاءِ اٽل ۽
 لازمي آهي.

اهڙين تنظيمن کي هڪ ڀيرو وري به عرض ڪجي
 ته سنڌ دشمن قوتن جي طرفداري ڇڏي سنڌي عوام
 جو ساٿ ڏئي حق پرست عوام دوست جدوجهد هلائي
 سائيهه سچڻ هجڻ جو ثبوت ڏين.

سچڻ ٻرڙو

۳۱ - جنوري ۱۹۸۸ع

”فاضل سان ملندين؟“

”فاضل ا؟“

”ها، جيل مان آزاد ٿيو آهي، حيدرآباد ۾ آهي،
اتڻ وقت تہ هلي ملونس.“

”وقت نہ، گهڻو آ پر فاضل سان آءُ ڪهڻ ملي
سگهندس!“

”چونہ ملي سگهندين؟“

”مون ويٺي سوچيو تہ ڇا فاضل سان ملڻ ايندو
سولو آهي؟“

فاضل صاحب نہ سندي عوامي جدوجهدن جو هڪ
وڏو اڳواڻ آهي، جنهن ايوب مارشل جي ڏيو سان
جوڙون کائيون ۽ ”ون-يونٽ ٽوڙڻ“ لاءِ هزارين سندي
ماڻهن جي جلوس جي اڳواڻي ڪري زبردست احتجاجي
ظاهرن ۾ ڀرپور حصو ورتو، جنهن ”ووترلستون سنڌي“
۾ ڇپرائڻ لاءِ وطن دوست اڳواڻن سان گڏجي سرگرمي
سان حصو ورتو، جيڪو سنڌي عوامي تحريڪ جو بنياد
رکندڙ بانءِ ڪار ماڻهن مان هڪ آهي، ساڳي ئي پوياوي
ڊڪٽيٽري خلاف ويڙهه جي ميدان ۾ رهندي ”نيلام بند
ڪريو تحريڪ“ جهڙي تاريخي جدوجهد جو سرواڻ،
سنڌي ٻولي خلاف پناهگرن پاران ڪيل جهيڙن ۾

سنڌي ماڻهن جو نگهبان مرڻ مٿيو، جنهن سنڌي هاري
 ڪميٽي (هاڻي سنڌي هاري تحريڪ) جي قيام ۾ بنيادي
 حصو ورتو ۽ سڄي سنڌ ۾ سنڌي مزدورن ۽ هارين جي
 سياسي سجاڳي، تنظيم ۽ واڌاري لاءِ زبردست جاکوڙ
 ڪئي، جنهن کي پڇيا حڪومت به قيد ۾ رکيو نه.
 پڇو حڪومت به، جنهن جيل ۾ هوندي به چونڊن ۾
 وڏي اڪثريت سان ووٽ کڻي مخالف کي هارايو. (پر
 ڏاندلي ڪري فاضل صاحب کي هاريل ڏيکاريو ويو)،
 جيڪو سنڌي هاري تحريڪ جي پهرين ڪانفرنس مهل
 به جيل ۾ هو ته مارشل لا جي ابتدا ۾ به. (مون کي ان
 وقت اها خبر نه هئي ته فاضل صاحب علائقي جي
 جاکيڙدارن خلاف ”ظلم بند ڪريو تحريڪ“ به هلائي
 هئي ته ۴۰ مارچ جي جوڌن سان به ڪاهو ڪلهي ۾
 ملائي سندن مار لڏي ۽ انهن جو ٻانهه ٻيلي تي پيو
 هو ۽ ان مان گڏ ٻين انيڪ اڻڻن معاملن ۾ مقامي
 انتظاميه سان جوڌون کڏيون هيون.) اها خبر ضرور هتم
 ته علائقي جي زميندارن کي فاضل جو وجود، جدوجهد
 ۽ تنظيم مورڳو وڻي ٿي ڪونه. عوامي تحريڪ جي
 نظريي تي تنقيد ڪرڻ بدران ان جي ماڻهن جي ”چنڊ
 ڇاڻ“ تي قلم کسائڻ واريون، لکتون به پڙهيون هتم جن

■ فاضل صاحب جي ”وڌيرپ“ تي به ٿيڪا ٿيڻي ڪيل هوندي هئي.

عوامي تحريڪ ۽ سنڌي هاري ڪميٽي جي ماڻهن سان نئين نئين سڃاڻپ ٿي هئي. هر قسم جون لکڻيون پڙهڻ سان دلچسپي هتم پر عملي سياست سان نه، جڏهن ته دل سان اها آس هوندي هتم ته جيڪر سنڌ جي سياسي مسئلن تي لکندڙ ۽ ڳالهائيندڙ تنظيمون پاڻ ملي، ٻڌي ڪري، گڏجي ڪا عملي جدوجهد هلائين ته سنڌ ۽ سنڌي قوم جو ڀلو ۽ چوڌڪارو ٿي سگهي ٿو. انهن ڏينهن ۾ ٽي ئي ڪارائتيون تنظيمون موجود هيون سنڌي عوامي تحريڪ (رسول بخش پليجو)، جهڻي سنڌ سڃاڻ (جي.ايم. سيد) ۽ سنڌ هاري ڪميٽي (ڄام ساقي جيڪو عملي طرح نازش ۽ تقوي سان ڳنڍيل هو). سنڌي هاري ڪميٽي (هاڻي سنڌي هاري تحريڪ) عملي طرح عوامي تحريڪ جوڻي حصو سمجهندو هوس. انهن ٽنهي وڏين تنظيمن سان واسطيدار سنڌي شاگرد تحريڪ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ سنڌ اين-ايس-ايف (هاڻي ڊي.ايس-ايف) شاگرد سنڌي شاگرد تحريڪ ڪمپل نموني نمون نئون تنظيمي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو. ■ مون کي ان جو نظرياتي بنياد، تنظيمي ڊانچو ۽

ڪم جو طريقو صحيح، سچو ۽ عملي محسوس ٿيو جنهن
ڪري آڏو ان سان واسطيدار هوس.

سنڌي هاري تحريڪ (ان وقت ڪاميٽي) جي پهرين
ڪانفرنس ۾ مون به شرڪت ڪئي هئي ۽ محسوس
ڪيو هئس ته جيڪڏهن سنڌي هاري مزدور شاگرد ۽
ٻيا وطن دوست ماڻهو ائين پورهيت نظريي جي انقلابي
ڄاڻو هيٺ منظم نموني آڳاٽي وڌندا رهيا ته دنيا جي
ڪابه طاقت سنڌ ۽ سنڌي قوم کي غلام رکي نه ٿي
سگهي. اڄ اهي سوچون اڃان به وڌيڪ سگهاريون
ٿيون اٿس.

سنڌ جو هڪ سٺو اديب، شاعر ۽ فنڪار آهسي
جنهن جو نالو آهي فتح. هڪ پيري ڪنهن سلسلي ۾
ان وقت وڃڻ ٿيو هو ۽ اتي ئي مون فاضل صاحب جو
اسڪيچ (خاڪو) هڪ وڏي وال پوسٽر تي ڏٺو هو—
هرڪشش، ڳالهائيندڙ، ڪپرو ماڻهو، هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽
زنجهرن ٽوڙڻ جي ڪوشش ۾ رڌل.

۽ هاڻي هڪ ساٿي ۽ ويٺي پڇيو ته ڇا آءُ فاضل
صاحب سان ملڻ هلي سگهندس.
آءُ ته وڏي شوق سان هلندس.

پر مون دل سان ان ڪري پئي هنيو جو مون

پنهنجي ڪاليج ۾ هٿ ٺوڪيا ڄامڙا ليڊر صاحب ڏٺا
هئا اهي به وڏي شيءِ هئا — تيل مالشون ڪرائي،
پٽڪيدار ڪپڙا پائي، ڪلهن تي اجرڪ وجهي، پاسي ۾ پستول
لڙڪائي، ٺوٺيون هڻندي ڄامشوري ۾ ٽنڊي ڄام جسي
روڊن تي گهمندا هئا ته چڱي پلي جي دل ئي ڪونه
ٽهندي هئي جو روڊ تي هلي سگهي، مون ڪيترن ئي
شاگردن کي رستو ڇڏي ديويون لٽاڙي دڳ ٺاهي
لنگهندي ڏٺو هو. مون اهڙا ليڊر ڏٺا هئا ۽ ذهن ۾
تصور به انهن ئي ليڊرن جو هو. ڪاليجي ٿرو شاگرد
رهنما شاگرد سگت جي چونڊن ۾ کڻي نه سگهندا
ته هڪ ٻن جلسن ۾ به ٿي فائز ڪري، ٻن ٽن سنڌي
شاگردن جي ڪمرن تي قبضا ڪري، چئن پنجن غريب
شاگردن کي مار ڪڍي، پنهنجن ڇاپلوس شون جي
وچ ۾ بيهي ڏٺول ڪندا، اڃا ٿيو پيا هلندا، زمين تي
نگاه ٿي نه پوندا، فلڪ کي ڪنگهندا به ڪونه گهاٽ
اوچو، سيٺ وڏي، لٽ ڪهڻي، جلسن ۾ ٻئي ٻانهون
لوڏي، وڏا وات هڻي، ٽرني آپ هڪ ڪري ڇڏيندا،
رونشو وٺي پڪيڙيندا ۾ سمجهندا ته هو ڪي وڏا نمس
مار خان آهن. پر جي پوليس جون به لپاڻون لڳي ويندن
ته کيسيون پيا ڪندا.

ڪاليجي سياست ئي ڏني هئي. جمعيت طلبا شاگرد
 چونڊن ۾ هارائڻ واري هئي ته خير ناهي ڪٿان جا
 ڏاڙهي پوش غنڊا وٺي آيا ۽ لياقت ميڊيڪل ڪاليج
 جي وڏي جاءِ آڏو قوهاري وت پنهنجي ڏهن ماڻهن جي
 ”جلسي“ ۾ ”بر“ جو ٺڪاءُ ڪرائي وٺي جو هلڙ
 مڇاڀائون ته نيٺ چونڊون ملتوي ٿي ويون. رات جو
 دير سان در تي ٺڪ ٺڪ ٿي، مخالف ووٽر ٻاهر نڪتو،
 پنج ڇهه پٽ ٻڌل همراہ مڪون هئي کيس سڃاڻي پڇي
 ويا. رات جو هوائي فادر ٿيندا، دهشت پڪيڙبي ۽ لٽ
 ڪبي. شاگردن کي وڏن نعرن وسيلي خيالي جتن جا
 خواب ڏيکاري، ڏقا ڏيئي، ايتيون - بيتيون ڳالهائون ٺوڪي
 لٽ بازي، لذت پرستي ۽ عياشي جا لاڙا پئي پيدا
 ڪيائون. استادن سان بدتميز روهو رکي. انهن کي
 ڊزڪا ڏئي، پستول ڏيکاري پاڻ کي امتحانن ۾ پاس
 ڪرائيو ۽ ڪجهه غريب شاگردن کي ڪمرن مان
 بيدخل ڪري ڪمرن کي پنهنجي اوطاق طور ڪم
 آڻيو. ڪاليجن ۾ به ٺيڪه اهوئي ماحول پيدا ڪيو پئي
 ويو جيڪو ڳوٺن ۾ عام جاهل لٽ باز ۽ دادا ڪم وڌيرا
 پيدا ڪري ويهندا آهن.

ڪيترائي سو هندي شاگرد ان دنا ڳوٺي واري

تريءَ تي جنت مهيا ڪري ڏيندڙ، واتوڙي ۽ لهڙي سياست کان بيزار هئا. انهن مان جن به ٿورو گهڻو پڙهي سمجهيو پئي ته هن سچي ٽڪسات آهي ڪجهه به ڪونه نڌن انهن ۾ قومي آئيندي متعلق اڃا به وڌيڪ مايوسي پئي پڪڙي ۽ انهن جي دلي خواهش هئي ته ڪا اهڙي سچي پڇي، تعليم ۽ تنظيم ڪندڙ سياسي ڌرم هئڻ گهرجي جيڪا سنڌي شاگردن کي صحيح دڳ لائي، سنڌي خاص طرح پورهيت عوام سان ويجهو ناتو رکي ۽ عملي طرح جدوجهد به ڪري. اهڙن شاگردن جو ذهن سنڌي شاگرد تحريڪ مان ڪڍيل هو — سخت مخالفت ۽ دٻاءُ باوجود سنڌي شاگرد تحريڪ جي، وڏن جو هڪ سبب اهو به آهي.

ڪجهه نالي چڙهيل رهيا وڏيرن سان به ماڻ جو اتفاق ٿيو هو ۽ انهن جي لاءِ به ڏني هئي. فاضل صاحب سان ماڻ کان پوءِ ئي عوامي اڳواڻن ۽ وڏيرڪن وٽوڙين جي وچ ۾ زمين آسمان جو فرق ڏسڻ ۾ آيو. فاضل صاحب کي ڏسڻ به فخر جهڙي ڳالهه هئي. سچا مشوري کان حيدرآباد ويندڙ روڊ پٺاڻ ڪالوني وٽان ٿوري ڇڙمي ڪري اولهي حيدرآباد سينٽرل جيل کي ۽ حيدرآباد ۾ پهچي ٿو ۽ اڇاڙهيءَ جي وچ تي ساڄي

طرف به ٿي جهوپڙي ”هوٽل“ آهن جن ۾ ڪاٺ جي
 ڪهرين ٻينچن تي چار ماڻهو ويٺا هئا، ڪا ڪل پنوگ
 ٽهڪن واري ڳالهه پئي هلي.

خاڪو ته ڏٺوئي هوم ۾ هتي ته هي قدآور، ڪل
 سڪ، مرڪنڊڙ فاضل ويٺو هو. چئني ماڻهن اٿسي بهي
 ڪيڪار، پليڪار ڪئي. مون ٻيئي فاضل کي گهوريو،
 مير کان نراڻ تائين — پيرن ۾ چمڙي جي پراڻي جتي،
 ڪانڌيءَ جا گهنڇل ڪپڙا، سڀر جسٽر، ڊگهو قيد،
 منهن ٽپي مرڪ، اکين ۾ چمڪ، سادگي، سچائي ۽
 ساجهائي جو مجسمو — جهڙو اندر تهڙو ٻاهر، ڪاٺ
 جي بڻج کي چٽائي ڏنر ۽ وري فاضل کي. نه ته ڪا
 وڏي رعبدار شاهي ڪرسي؛ نه هار سينگار ■ نيش؛ نه
 وڏائي نه معتبري. ”اچو سرڪار، پلي آيمو، جيءُ آيمو،
 اچو، ويهيو خوش، خير، هڱا، پلا، جوڙ متارا“ جهڙن
 لفظن سان آدرينءَ ڪري، پاڪر پائي مليو. چارٿي اهڙي
 قرب سان پاڪر پائي مليا جو لڳو ته ٻنهي پنهجن وٽ
 آهيان. راجوئي سنڌي طريقي سان آدرينءَ جيءُ، پلام ڪار
 خوش خير خيريت ٿي. اسين به ڪچهريءَ جو حصو
 ٿي وياسون. محسوس ٿي ڪونه ٿيو ته ڪو اوڀر ن ماڻهن

جي وڃ ۾ هجان. ٿڌو منو لاڙي لهجو هونئن ئي پيارو
لڳندو اٿم پر مٿان وري پنهنجائپ ان ۾ اڃا به رس
پري ڇڏي.

سوچيم ته اسان وٽ ڪاليج ۽ ٽن پيسن وارا
ٿورڙا چوڪرا به ڪيڏي نه مڳي ڪري پيا گهمندا
آهن ۽ هي آهن سنڌي عوامي جدوجهدن جو سرواڻو
جيڪڏهن اهي ليدر آهن ته هي ڇا آهي ۽ جيڪڏهن
هي حقيقي اڳواڻ آهي ته هو ڇا آهن؟ انسان ڪي
انسان دوستن کي ساٿو سڄڻ ماڻهن کي ڪمڻ ۽
گهرجي ۽ هيئن فاضل جيان يا هونئن هنن جيان؟

سوچيم ته جنهن ماڻهو وٽ وڏائي ۽ وڏ ساٿپ
پنهنجي هٿ ۽ لٿ ۽ پاڻ کي مٿاهون ڪرڻ جي بڪ
ماڻهن مٿان رعب جهڙڻ ۽ پاڻ کي ٺاهوڪو رکڻ جي
ست ئي ڪونهي جيڪو پيمار پاپو ۽ پنهنجائپ سان
ڪي ڪاري ڳالهائي ٿو اهوئي ڇو ماڻهو ٿي سگهي ٿو
مون کي فاضل ۾ اهي سڀ گڻ سٺا لڳا جيڪي وٽس
وجود هئا ۽ اڌ ٿسي سگهيس.

اڪين آڏو اهي بهتان بازين سان ڀريل تبصرا، مضامون
۽ رسالا ڦرڻ لڳا جن ۾ فاضل جي ”وڏيرپ“ کي
نشانو بنايو ويندو هو. وهر چند نه پئي ڇڏي سوچيم

ته ٿي سگهي ٿو ته هيءُ به ائين ئي، مڙيوئي ”سياسي
 ڏيک“ هجي، فاضل به ذهني طرح وڌيرو ۽ اوطاقي يار
 ويس ماڻهو هجي. وڌيرا به ته عام طرح پنهنجي اوطاق
 تي پاڻ جهڙن ماڻهن سان ڏاڍو کلي کلي قربائتي نموني
 پيا ڳالهائيندا آهن باقي جڏهن سندن ڪو هاري سرڙيو
 سامهون ڇڙهي ويندو آهي تڏهن پهرين درجي جا خبيث
 ٿي پوندا آهن. بهتانن جو ڏاڍو گهڻو اثر هو منهنجي
 ذهن تي.

پر پوءِ، فاضل صاحب سان ڪيترين ئي ڪچهرين
 کان پوءِ مون کي پنهنجي اهڙي بيجا سوچ تي ڏاڍو
 ڏک ۽ شرم محسوس ٿيو هو.

نعون، ضيائي مارشل لا مڙهيل هو. امڪان اهو هو
 ته جيڪي فاضل صاحب جا ڪم آهن ته سرڪار کيس
 وري جيل ۾ بند ڪندي. مون به ڪانهس اهوئي سوال
 پڇيو، ”ڏيو خبر، وري ڪڏهن ٿا جيل وڃو؟“

”سائين، بس سرڪار جي مهرباني آهي، اسان جو
 گهر ته اجهو هو آهي (ڏيکارجن ڏيڏر حيدرآباد سينٽرل
 جيل جي اولهه- ڏکڻ واري چوڪيءَ يا جاچ- مناري
 ڏانهن اشارو ڪندي). آيا آهيون ٻارن نوستن کان حال
 احوال پڇڻ، جيڪڏهن سرڪار جون اهي مهربانيون

رهيون تہ چاڻ وري جيل هوندا سون.“ (— ۽ واقعي چئن مهينن کان پوءِ فاضل صاحب وري جيل ۾ هو) هي جيل ڏانهن وڃڻ جو ذڪر هو يا گهر وڃڻ جو ! چڱن پلن ڪاليجي ليڊرن جو تہ پوليس ڏسي ڏي ساهه سڪي ويندو هو ۽ جيڪڏهن پوليس جي ور چڙهي ويندا هئا تہ ٿاڻي تي ويٺا گيسپون ڪندا هئا پر جڏهن سوئي ايندا هئا تڏهن ائين ڦونڊجي گهمندا هئا جهڙڪ هر وري ڏيري ڪيو اٿائون .

جمهوري روپ ۾ وڌيڪي ڊڪٽيٽري ختم ٿي چڪي هئي ۽ اگهاڙي فوجي ڊڪٽيٽري جي صورت ۾ مڙهيل هئي . جمهوري رڙپ وقت پنج لفظ لکي ۽ چئي تہ سگهجن پيا پر فوجي ڊڪٽيٽري وقت جمهوريت پسند جو لکڻ چڙ بند هو . مظلوم قومن مٿان چٽيل پنجابي - پناهگير ڦورو طبقن پاران ڦرلٽ ۾ اڃا به واڌارو اچي ويو هو . فوجي حڪمرانن جي چوڻ موجب مارشل لا ڌرم ڪري رکيو ويو هو تڏهن به سياسي سرگرمين تي سخت پابندي هئي . ضيائي حڪومت پاران نوي ڏينهن ۾ چونڊن جو وعدو لڳي پيو تہ ويندو اسپرنگ جيان چڪبو ڊگهو ٿيندو ۽ اينگهندو . سنهي ٿلهي ”ڏوھ“ تي بنا ڪنهن هٻڪ جي ڏنڊ ڪوڙا ۽ قيد هئا .

بسم الله سان ابتدا ڪري، الله رسول جي الر سڻ
تسبيح سوري شڪر الحمد لله نسي تقرير ختم ڪندڙ
تقرير باز جنرل ضياءَ ۽ فوجي حڪومت چونڊڻ واري
وعدي تان ڦري وئي ۽ مارشل لا کي سخت ڪرڻ جو
ارادو ظاهر ڪيائين.

سڄو ڏينهن پنجابي-پناهگير ساسراج خلاف تقريرون
ڪندي ڪٿون وهائيندڙ گهرن ۾ وڃي لڪا هئا، فوجي
ڊڪٽيٽري خلاف وسيع پيماني تي ڪو به آواز، ڪوبه
نعرو ڪونه هو. ”ملڪ مٿان چانيل مصيبت جي ڏينهن
۾ گهرجي چوڊيواري اندر ويهي ڪتابن لکڻ“ چسا
افلاطوني ڏس پئي ڏنا ويا. (۽ اهڙيءَ طرح مارشل لا جي
اڻسڌي حمايت پئي ڪئي وئي). عوامي تحريڪ ماڻ
رهڻ نه پئي چاهيو تنهنڪري مارشل لا خلاف جدوجهد
جاري رکڻ لاءِ مزدور مورچي تي ڪم ڪي وڌايو.

مختلف قسم جي ترقي پسند ۽ آزاد خيال ايڪيهن
نظمين جو هڪ اتحاد ”عوامي جدوجهد ڪاميٽي“ جي
نسالي سان منظم ڪري ان وسيلي هڪ احتجاجي هڻو
(۱۸-۲۶ جون ۷۸ع) ملهائڻ جو بلو ڪيو ويو. هن
اتحاد جي پروگرام ۾ ۱۳ نڪتا شامل هئا:

۱- سمورا ناجائز ۽ ڪارا قانون ۽ ڦٽڪن جو

سزائون ختم ڪيو وڃن. خاص ڪورٽون ۽ ٽريبل
ٽوڙيا وڃن ۽ سمورا شهري حق ۽ آزاديون بحال ڪيون وڃن.
۲- بنا شرط هٽال ۽ سوداڪاريءَ جو ڪو به حال
ڪيو وڃي ۽ ٽريبل يونين سرگرمين ۽ تنظيمون ٺاهڻ،
جلسا جلوس ڪرڻ، لکڻ ۽ ڳالهائڻ تي وٽس سمورن
پابنديون لٽيون وڃن.

۳- سمورن گرفتار ٿيل يا سزائون ڏنل هارين،
مزدورن، شاگردن ۽ ٽريبل يونين اڳواڻن ۽ ڪارڪنن ۽
سيامي ڪارڪنن کي بنا شرط آزاد ڪيو وڃي ۽ سندن
خلاف داخل ڪيل سمورا ڪيس واپس ورتا وڃن.

۴- تعليمي ادارن جي آزادي بحال ڪئي وڃي ۽
انهن ادارن جي ڪمن ۾ سرڪاري مداخلت بند ڪئي
وڃي. ان کان سواءِ تعليم مڪمل ٿيڻ تي روزگار جي
ضمانت ڏني وڃي.

۵- صحافت ۽ عام پرچار جي سمورن ذريعن کي
آزاد ڪيو وڃي... اظهار جي آزادي جي مڪمل
ضمانت ڏني وڃي. پريس ۽ پبليڪيشن آرڊيننس ختم
ڪيو وڃي --

۶- هارين جي بي دخل جي سلسلو بند ڪيو وڃي
۽ بي دخل ڪيل هارين کي ٻيهر سندن زمينن جا قبضا

ڏياريا وڃن. ان دوران ٿيل فصلن ۽ نقصانن جو اڃورو
پري ڏٺو وڃي ۽ ظالم وڏيرن، جاگيردارن ۽ سندن
مددگار ۽ ٻن پراڻي ڪندڙ ڪاموراشاهي کي سندن
ڪيل ڏوهن جي سلسلي ۾ سخت سزائون ڏنيون وڃن.
۷- پيروزگاري ختم ڪئي وڃي...

۸- وڏندڙ مهانگائي کسي اڏرائڻي نموني روڪيو
وڃي...

۹- قومي ملڪيت ۾ ورتل همنعتون ٻرائڻ مالڪن
کي واپس نه ڪيون وڃن...

۱۰- عورتن کي زندگيءَ جي هر ڪاروبار ۾ هڪ
جهترا حق ڏنا وڃن.

۱۱- سمورو مامراجي سرمايو ضبط ڪيو وڃي...
جاگيرداري- سرمائيداري ڦرلٽ ختم ڪئي وڃي.

۱۲- بلوچستان ۾ عوام تي ٿيندڙ ظلمن جو سلسلو
بند ڪيو وڃي ۽ بلوچستان جي عوام جا حق تسليم
ڪيا وڃن.

هن اتحاد ۾ عوامي تحريڪ، سنڌي هاري تحريڪ،
سنڌي هاري تحريڪ ۽ سنڌي شاگرد تحريڪ شامل
هيون.

انهيءَ عرصي ۾ فاضل صاحب حيدرآباد جيل ۾ هو.

بیماريء (بکيء جي سور ۽ معدي جي ڦٽ) سبب ڪري
لياقت ميڊيڪل ڪاليج اسپتال ڄامشورو جي پرائيويٽ
وارڊ داخل ڪرايو ويو.

هاڻوڪي حياتيءَ ۾ وڏا وڏا نالي چڙهيا جفاداري
”مٿس ماڻهو“ ڏٺا اٿم جي سٺي ٻين جي وڏي وڏي
تڪليف کي نه کنگهندا به نه آهن، چوندا آهن ته يار
سهي وڃ، سور ۾ آهي ڇا، دل ڇو لائي اٿم وغيره پر
جڏهن کين پنهنجي پيٽ ۾ معمولي وٽ به پوندو آهي
تڏهن ڪوڪرا ڪرڻ لڳندا آهن ۽ سمجهندا آهن ته
ان کان وڏو ڪو ٻيو -ور ٿي ئي نه ٿو سگهي جڏهن
ته ڊاڪٽر جي رڳو ٽيسٽ ڊوز (چڪاس جو وزن،
ڪل پنج ڦڙا) بئرجن سمي لڳڻ سان ئي سندن سور
لهي ويندو آهي ۽ هڪ ڊاڪٽر دوست جي چوڻ موجب
ته ڪنهن ماڻهو جو سور جيڪڏهن هڪ ٽيلاهي (ڊرپ)
جنهن ۾ ڏه سي-سي (برابر ٻه سؤ ڦڙا) بئرجن ۽ نشي
جي سمي به پيل هجي ته اهو سور پهرين سور جي پيٽ
۾ ويهڻ کان به وڌيڪ آهي - ۽ فاضل کي اهڙا به
وڏا سور هئا - بکيءَ جو سور ۽ معدي جي ڦٽ جو
سور ۽ پر مون سڌائين هن مٿس متير کي ڪلفندي ۽
هرڪندي ڏٺو.

اسپتال ۾ ساڻس ڪيتريون ئي ڪچهريون ٿيون.
ڪچهري دوستن گڏ ويٺي ساڻس ڪچهري ڪير- پڪو
پوري رفتار سان پئي ڦريو، پر مرڪندي مرڪندي به
سندس منهن تي پگهر ڦڙا گهڙي آيا. کيس تڪليف هئي
ضرور پر ڪچهري ڪيئن ڇڏي ... بيخيالي ۾ ڊوڙي
وڃي ڊاڪٽر کي وٺي آيس. فاضل صاحب کي تڪليف
ڏاڍي هئي. ڊاڪٽر هڪدم اسان کي چيو ته کيس
دوائن ۽ آرام جي سخت گهرج. ٻاهر نٿل ڏينهن ۽
ڄامشوري جي ٺوڙهن جبلن تان اٿندڙ ٿاڻ هون.

اٽل هٿم ته سندس الائي ڇا حال هوندو. نهٺ تن
ڪلاڪن کان پوءِ ڇهين وڳي وڃي ڏسان ته پرائيويٽ وارڊ
جي پٺيان روڊ تي ڪرسيون پيون آهن ۽ فاضل جا
روايتي ٿڌا مناڻهڪ پيا پون — سندس ڀرسان سنڌ ساگر
پارٽي جو هڪ نوجوان ويٺل هو جنهن جي منهن تي
ننڍڙي سونهاري ۽ روئق هئي ۽ ان ويٺي فاضل صاحب
کي سمجهايو ته سٺو مسلمان ٿيڻ لاءِ ڇا ڇا ضروري
آهي ۽ فاضل صاحب وري کيس پنهنجون خبرون پئي
ٻڌايون ۽ سوالن جي صورت ۾ پئي ڳالهايو.

— جيڪڏهن وطن جي ڦريل، ماربل مسڪين ماڻهن
کي غلامي مان آجو ڪرائجي ته اها مسلماني آهي يا نه؟

- جيڪي پنجابي، پناهگير ۽ سنڌي وڏيرا سنڌي ۽
 ٻاٻچ ماڻهن کي ي وينا ڦرين انهن جي ڦرائت خلاف
 جدوجهد ڪرڻ مسلمانن آهي يا نه؟

- لکين ڪروڙين هورهيت عوام کي آزاد، پاڪ،
 خوشحال ۽ اشراف ماحول پيدا ڪري ڏجي ته، اها
 مسلمانن آهي يا نه؟

- سنڌي عوام کي ڪيڏ ڪري حق پرست جدوجهد
 لاءِ تيار ڪجي ته اها مسلمانن آهي يا نه؟

ملاوي صاحب هر سوال جي جواب ۾ ”ها سائين
 بلڪل نه آهي“ ٻئي چيو.

”ته پوءِ اسان کان وڏو مسلمان ٻيو ڪير آهي؟“

مولوي صاحب چيو ته اها به سني مسلمانن ۽ نيڪي
 آهي پر الله رسول جي عبادت به نه وڃارڻ گهرجي.

فاضل صاحب کلندي چيو ته ادا ڪير ٿو جهلي؟

اسين ته مذهبي آزاديءَ جا سڀ کان وڏا مجاهد آهيون،

اسين چاهيون ٿا ته هر ماڻهو کي حق هجي ته هو جنهن

نظريي کي وٺيس. اهو اختيار ڪري مذهب جي آر ۾

بدمعاشي ۽ رهزني نه ڪئي وڃي. ٻيا هي جنرل صاحب

مذهب جي نالي ۾ جيڪو ڪجهه ورتو ڪري اهو

اسلام آهي ڇا؟ ماڻهن جو گهر پينگ ڪجي، ان جو

اله ته ڇٽ ڪري ڇڏجي، قومن کي غلام بنائجي،
ماڻهن تي موچڙو پيو وسي — اهو اسلام آهي ڇا؟
مولوي: نه سائين اهو ته اسلام ناهي.

فاضل: پوءِ جيڪي سامراجي دڳا اسلام جي آڙ ۾
خرمستيون وينا ڪن انهن خلاف جدوجهد هلائڻ لازمي
آهي يا نه؟

مولوي: ها سائين بلڪل آهي.
فاضل: پوءِ اچو ته گڏجي اهو نيڪ ڪم ڪريون.
مولوي: ها سائين بلڪل، (مون ڏانهن اشارو ڪندي)
من ڀاڙ جو تعارف؟

فاضل: هي لطيف آهي، پنهنجو ساٿي آهي (مون
سان ڳالهائيندي، مولوي ڏانهن اشارو ڪندي) هي به
پنهنجو دوست آهي، توهان ساڻس ٿوري ڪچهري ڪريو،
ڏاڍو دلبر ماڻهو آهي، سندن تنظيم اسان جي اتحادي
آهي.

مون کي اڌن هٿي فاضل صاحب جي سور جي،
نيٺ مون کانئس پڇيو ته توهان آرام ڪيو يا نه؟
”هسي ڀاڙ اچي ويو ته، بس ڪچهري ۾ ويهجي
وياسون“

ڇا جاسور، ڇا جو ٿڪ، ڇا ٿيندي آهي بيزاري ...

پاڻ کان ايڏو بي پرواه، ايڏو فراخدل، ايڏو دلير ۽ دلير
ماڻهو به ڪو ٿيندو آهي — مون پنهنجي حياتي ۽
پهريون ڀيرو ڏنو.

جو گهڻا جهان ۾، نوري ۽ ناري،

پري جن باري، آءٌ نه جهٽندي ان ري.

جيڪڏهن ذهن جي ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ فاضل
صاحب خلاف ڪيل هٿ ٺوڪي پرويڱندا جو ڪو
معمولي اثر به هو ته اهو هميشه لاه نڪري ويو. فاضل
صاحب ته سچ پچ سٺو ماڻهو ثابت ٿي پيو.

مولوي صاحب کي وڻي هليو ويس ۽ فاضل صاحب
کي ٽاڪيد به ڪير نه ڪجهه دير آرام ڪري. مولوي
صاحب جا خيال خاص طرح قومي ۽ طبقاتي ظلم خلاف
ڏاڍا سٺا هئا. ان وقت مون کي ويٽنام جا ٻڌ پڪشو
پئي ياد آيا جن ويٽنامي پورهيت پارٽي سان اتحاد ڪري
هر قسم جي قومي ۽ طبقاتي ظلم خلاف ايڏو وڏو احتجاج
ڪيو جو ويندي پنهنجي جسم کڻي باه ڏئي پاڻ
کي ته پسر ڪري ڇڏيائون پر پنهنجن پوئلڳن لاه
سامراجي دلال قسم جو ڪڙنگ قومي ٻاڙ ٿيڻ بدران
قومي ۽ طبقاتي ظلم خلاف انسان دوست جدوجهد جو
سورهيه اهڃاڻ ٿي پيا هئا سوچيم پئي ته اسان جي سنڌ

۾ به اهڙا اعليٰ مذهبي رهڻا پيدا ٿي پون ته ڏاڍي سٺي
گالهه چٽي.

جڏهن مولوي صاحب کسي ڇڏي سونهڻي ڌاري
سوئي آيس تڏهن فاضل صاحب پهريائين اهو پڇيو ته مون
هن کي مناسب سنگت ڏني يا نه، ماني، پاڻي، چانهه
ڪارائي پيئاري يا نه، وهنجاريو ڪيو يا نه وغيره.

آءٌ ويٺو سوچيان ته هن ماڻهو کي پنهنجي، پنهنجي
سور ۽ ڦٽ جي ايتري گهڻي ڇو ڪونه آهي ۽ هن
ڇڱي پلي جي گهڻي ڇو ويٺو ڪري!

هڪڙا ماڻهو پنهنجا سور ٻڌائي فرحت ڀاڻيندا آهن
۽ ٻيا وري ٻين جي آرام جو وڌيڪ خيال ڪندا آهن؛
جڙ وڃايو جوگين، ڪل سان آهن ڪم،
آسڻ جن عدم، آءٌ نس جيئندي ان ري.

فاضل صاحب ڏهه ٻارهن ڏينهن اسپتال ۾ رهيو. مون
کسي ائين لڳندو هو جنڪ ان ٿي پهر وٽس ميڙا ۽
ڪچهرا متل آهن. ڪڏهن ڪڏهن کانئس پڇندو به،
هوس ته طبيعت ڪيئن آهي، سور آهي يا نه. تڏهن
چوندو سور نه آهي پر ان کي پاڻ ئي ڀاڪڙ پڇندا،
ڪچهري ۾ ان جو ذڪر ڪري مزو ڇو خراب ڪيون،
اٺي بدران به به چار کي چڱيون گالهون ٿي وڃن ته

ٻيو ڇا گهرجي.

ڪڏهن ڪڏهن پوليس سختي به ڪندي هئي ۽ ماڻ نه ڏيندي هئي. تڏهن پاڻ منهن گهنجائڻ به دران سرڪي چوندو هو ته ادا هي به پنهنجو ڪم ڪري وٺن ته پوءِ ٿا وري محفلون ڪيون. چوندو ويچارا ڪيڏي نه عذاب هر آهن، چار پنج سؤ جي نوڪريءَ لاءِ سرڪار آڏو ڪڪڙ ٿيو ويٺا آهن، ڇا هي ماڻهو ٺاهن، انهن کي به ڪنهن چڱي ڪم تي. لڳائجي ته ڪيترو نه سٺو ٿئي. انهن جي به ماني ٿڪي ۽ خرچيءَ جو خيال رکندو هو.

هڪ ڀيري هڪڙي ڪانفرنس به ڏينهن هلي. گرمي به گهڻي هئي. ويس وهنجڻ، صابن ڪونه هو. فاضل صاحب کان صابن جو پڇيم. پاڻ کاڌي پيتي جي بلي هر لڳل هو پر صابن اچي ويو. اڃا وهنجڻ-جاھ هر من ڪهڙيس ته هڪدم پڇيائين ٿو! آهي؟ چيم: نه. هڪ گهڙيءَ ۾ ٿو! به اچي پهتو. الائي ڪهڙين ڪهڙين ننڍڙين ننڍڙين گالهين جو به ڌيان رکندو هو، جهڙوڪر ماءُ. ڪهڻن ئي موقعن تي سندس روڊو ڏسي اهو فيصلو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو هو ته فاضل صاحب هڪ سٺو پيءُ آهي يا هڪ سٺي ماءُ. هڪ سٺو ڀاءُ آهي يا

سٺي پيڻ، هڪ سٺو ساٿي آهي يا سٺو اڳواڻ، هڪ سٺو سياستدان آهي يا هڪ سٺو سنگتي — مون نه ڪيس پنهنجو سٺو ڪجهه پئي محسوس ڪيو آهي — ۽ ان سان گڏ هڪ سٺو آدرشي، سٺو افسانوي، سٺو انقلابي ۽ سٺو انسان.

سو ساهه ڏي، سا سهڻي، سائڻ پڻ سوئي،
آهي نچوئي، ڪجهه ڪجهاندڙ ڪالهڙي،
ڏني ڇڏي ڪار، صورت ساهڙ ڇام جي،
مڪ تي سٺيون ڪون ڪي، پري ساڻ پٿار،
گهڙيون گهڙيون ڌار، ڪاهي پيون ڪن ۾.

مرڪ ۽ فاضل هڪ ٻئي کان ڌار ڪري نه ٿا
سگهجن؛ مون ٻن موقعن کان سواءِ فاضل صاحب کي
ڪڏهن ٻي مرڪ کان وانجهو نه ڏٺو، هڪ ڀيري هڪ
ڪانفرنس ۾ ڊرائيسڪاپن جي بدمعاشيءَ تي ڳالهائيندي
۽ ٻي ڀيري سنڌي هاري تحريڪ جي ٻي ڪانفرنس ۾
سامراجي دلال فوجي چارٽن کي لڙڪاريندي. بس نه ته
فاضل ۽ مرڪ گڏ هوندا هئا، ڪڏهن ڪڏهن مون کي
ائين لڳندو هو ته، مرڪ کان سواءِ فاضل ٿي نه ٿو
سگهي ۽ فاضل کان سواءِ مرڪ ٿي نه ٿي سگهي.
۱۷۷ ع جي گرم ڏينهن جي ڳالهه آهي. ڪجهه

روستن صلاح ڪئي ته فلم جو پويون شو ڏسي، هٿو
 نڀيندا ۽ ڳالهائون ڪندا ڄامشوري هلنداسون. اتفاق
 سان انهن ڏينهن ۾ ”ٽريٽيان“ سبب پوليس ڏاڍي چوڪس
 هئي جنهن سان جي سير ۾ رنڊڪ وجهي ”حڪم“
 ڪيو. تڏهن ڪنهن بس تي هليا وڃون. ڪراچي ويندڙ
 ڪنهن به بس ڪونه پئي ڪنڀو. رات جا ٻه ٽي ويا ۽
 سان پٺاڻ ڪالونسي ۾ بيٺا ٽرڪن ۽ بسن کي هٿ
 ڏئي رهيا هئاسون. اوچتو ذهن ۾ خيال آيو ته فاضل
 صاحب کي ڇوڻه چئجي. نيٺ وڃي سندس گهر ۾ جي
 سر جو ڪٽو ڪٽڪايم. ڪپڙا گهنجڻ هٿس ۾ تازو
 نوانو ايترو چٽڪ هائي وهنجي ويٺو هجي. کيس صورتحال
 ٻڌايم. چيائين ٿورو ترسو ته ڪار، جي ڪنجي کڻي
 اچان. ڄامشوري ڦاٽڪ وٽ ساڻس هجت ڪئي سون
 ته چانهه پي. پوءِ موٽي وڃي. چانهه. ويٺي پيئي ته جساف
 جا ڪجهه ڪارڪن به اچي اتي سهڙيا. فاضل صاحب
 سان ڪا پراڻي سڃاڻپ هئس. ڪچهريءَ ۾ ويهجي
 وياسون تان جو صبح جا ساڍا چار ٿي ويا. ٻاهر نڪري
 آڇ ته پر زور ڪيائين ته توهان جي هاسٽل پري آهي
 هاو ته ڇڏي اچانو. گاڏيءَ ۾ مون کانئس پڇيو ته
 توهان انهن جساف وارن کي ڪيئن سڃاڻو؟ چيائين ته

اهي به اسان جا پائر آهن، اهي به سنڌي ماڻهو آهن، اڄ نه ته سڀاڻي، اهي به اسان جا اتحادِي ٿي پوندا. اسان کي سڀني سنڌي ماڻهن جو اتحاد ڪرڻو آهي. مون چيو ته اهي اتحاد ته ڪونه ٿا ڪن، اسين انهن ڏانهن اتحاد لاءِ ويا هئاسون. چيائين پرواه ناهي، سنڌي ماڻهن جو اڳي پوءِ اتحاد ٿيڻو آهي.

سڄي رات جو اوجاڳو، صبح جا پنج ٿي ويا هئا پر فاضل پنهنجي مرڪ سميت ساڳيو ٿي تازو، توانو ۽ ڦڙت ٻيڻو هو. مون پنهنجي فاضل صاحب سان گڏ گذاريل گهڙين ۾ ڪڏهن به ڪهس ٽڪل ۽ مايوس نه ڏٺو.

سو ذڪر يعني ڪمر اسپتال مان نڪري سندس جيل وڃڻ جو. پاڻ اڃا جيل ۾ ئي هو جو عوامي تحريڪ جي اڳواڻ سائين جي. ايم. سيد ۽ ڪافي ٻي جي مختلف تنظيم ڏانهن اتحاد لاءِ وري نئون سر پنڌ ڪرڻ شروع ڪيا هئا. جي. ايم. سيد وري به اتحاد ڪسان انڪار ڪري ڇڏيو.

صحافن ويلي تياريون ڪيون ته پريس تي پابنديءَ خلاف ڪجهه نه ڪجهه ٿيڻ گهرجي. ۲ جولاءِ ۱۹۴۸ع تي عوامي جدوجهد ڪاميٽي جي نگراني هيٺ لائيندي

۾ هڪ ميٽر ڪوٺايو ويو. ان جلسي جو مهمان خاص سنڌي هاري تحريڪ جي ڪنوينر ڪسي ڪيو ويو. ان جاسي ۾ مارشل لا جي سماجي پابندين، صحافت تي پابندين، هارين جي بي دخلِي، مزدورن جي چاٽِي ۽ گرفتارين وغيره خلاف ٺهراءَ پاس ڪيا ويا ۽ ارادو ظاهر ڪيو ويو ته جيڪڏهن انهن مقصدن لاءِ جدوجهد هلائي وئي ته عوامي تحريڪ سنڌي هاري تحريڪ به ان حصو وٺنديون.

۱۸ جولاءِ ۱۹۴۸ع تي ڪراچي ۾ صحافين جي تنظيم پاران هڪ جاسو ٿيو جنهن عوامي تحريڪ سنڌي هاري تحريڪ جي نمائندا به شريڪ ٿيا. ان اجلاس ۾ رسالن، اخبارن ۽ ڪتابن تي پول پابندين ۽ پريس اينڊ پبليڪيشن سميت سمورا ڪارا قانون ختم ڪرڻ وغيره بابت ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

اڀرنڪ ۽ يو. ايف. يو. جي سان گڏوگڏ عوامي جدوجهد ڪاميٽي پاران صحافت جي آزادي ۽ مزدورن، هارين ۽ شاگردن جي گڏيل مطالبن لاءِ ڪراچي ۾ احتجاجي مهم هلائي وئي جنهن ۾ پهرين آگسٽ ۱۹۴۸ع کان وٺي سنڌي هاري تحريڪ به شامل ٿي وئي.

سنڌي هارين جي شموليت سبب ۾ ڪم ٿيا هڪ ته حڪومت جي پابندين ۽ رهزني خلاف هڪ سڳهاري

قوت هن جدوجهد ۾ شامل ٿي وئي ۽ اها وڌيڪ ڀرپور نموني سان ٿيڻ لڳي ۽ پوءِ ته حڪومت پوڪرجي به به وئي ته مچر جي اگهاڙي تشدد تي به ٺهي آئي. ائين لڳندو هو ته چٽڪ پوليس گرفتاري ڏيندڙ سنڌي هارين کان پنهنجن وڏن جو پلاند وٺندي هجي.

فاضل صاحب جيل ۾ هو پر سنڌي عوام ۽ ان جي جدوجهد کان ڪٿجي رهڻ سندس وڙ ٿي ڪونه هو. پاڻ اتان ئي پنهنجي وڏي پٽ ۽ صديق راهو کي سنڌي هاري تجربيڪ جو ساٿ ڏيڻ ۽ ان جدوجهد ۾ وڏي چڙهي حصو وٺڻ جي تڪيد ڪيائين. حقيقت ۾ صحافت ۽ پريس جي آزاديءَ جي سڀ کان وڌيڪ گهرج پورهيت عوام کي آهي ۽ انهن جي فائدين لاءِ ئي ڪم اچڻ گهرجي. محمد صديق راهو پاڻ به گرفتاري ڏني هئي. پوليس ۽ فوج سنڌي ماڻهن سان هڪ قسم جو تشدد ڀريو ۽ سختيءَ وازو رويو. ٻئي رڪيو ته پنجابي پناهگير صحافين ڏانهن به قسم جو، نرم ۽ هلڪو. بلڪل ائين جيئن پليجي صاحب، فاضل صاحب ۽ ٻين عوامي اڳواڻن ۽ ڪارڪنن جي نظر بندي ته جيل ۾ ٿيندي آهي پر ساڳي ئي ڏوه هيٺ جاگيردار پنجابي پناهگير رهنماڻن جي نظر بندي سندن گهر يا ايتريڪيڙيشڊ

بنگلن ۾ ٿيندي آهي.

جیل ۾، ۽ صديق راهو کي آگست مهينو ۽ تيز اس هوندي به کلهن نائين ۽ کڏي ۽ پوري غور ضروري آڏي پڇا ڪمي ويندي هئي. هڪ پوڙهي ۽ ڏيري هاري پير بخش ڪرمتيءَ کي ريگل چوڪ تي ٿي ڏهن چئن سندس اچي ڏاڙهي کان جهلي مڪون، نقون ۽ لنيون هڻي رت ۾ ڳاڙهو ڪري قانون جي حفاظت ۽ عوام جي خدمت وارو فرض پورو ڪيو ته به هي پوڙهو مجاهد نعرا هڻي ۽ آڱرين سان سوپ جي نشان ڏيکاري رهيو هو. اسماعيل اداسي کي ٻين عذابين سان گڏ بجليءَ جون شاڪون به هنيون ويون. وغيره. سنڌي هارين جي سور ۽ پاڻي، سرويچي، سمجهه، ساڃاهه سميتاڻي ۽ ضابطو ڏسي جيل ۾ همتون هاري ويٺل صحافي به نئون ولولو ۽ جوش محسوس ڪرڻ لڳندا هئا.

هنج مڙيوڻي هنج، ۽ ٻيو منهنجن ناه، هڪو.

جتي رهن سمجهه، سو سر ڪن سرهو.

فاضل صاحب جيل مان آزاد ٿي آيو، سور ۽ قوت

پنهنجي جاءِ تي، فاضل لکي ويو تنظيمي ڪم ڪار ۽

پڇ ڊڪ کي — ساڳيو فاضل، ساڳي مرڪز، ساڳيا تهڪ

ساڳيون هي پرواهيون، ساڳيو تنظيمي ڪم ڪار.

اورچ، تازو، توانو، ڀرپور ۽ ڀلو ماڻهو.
 فاضل صاحب کي ڪڏهن به ٽڪل، مابوس، ويڳاڻو
 ۽ وياڪل نه ڏنو ويو. ڪهڙو به مسئلو هجي، ڪهڙي
 به ڳالهه هجي، ڪهڙو به ڏکيو ڪم هجي، ڀلي بظاھر
 ناممڪن لڳندو هجي پر فاضل صاحب وٽ پهتو ته
 مرڪي چونڊو، ”تي ويندو“. هن وٽ چٽڪ مسئلن کي
 حل ڪرڻ جي وڏي ڪا آڻو ميتڪ فيڪٽري لڳل هجي،
 تجربو ثابت ڪيو ته جڏهن فاضل صاحب چوي ”تي
 ويندو“ — معنيٰ ٿي ويندو، ان ڪا به لڇڪ، ڪوبه
 شڪ، ڪنهن به گمان جي گنجائش ئي ڪونهي.

۱۹۷۶ع ۾ ئي، ساڄي ڌر جي تنظيمون هڪ ٻئي
 سان ڪاٻي ڌر جي تنظيمون. هڪ ٻئي سان اتحاد
 ڪرڻ جو لاڙو وڌي ويو هو. ساڄي ڌر ته ”پاڪستان
 قومي اتحاد“ جي نالي هيٺ ٻڌي ڪري وڳوڙ ڪرڻ
 کي لڳي وئي. هن اتحاد ۾ گهڻيون رجعت پرست
 نچ سامراجي دلال تنظيمون هيون. عالمي سامراج ۽ دنيا
 جي سڀني سامراجي قوتن سندن مدد پئي ڪئي. ان جي
 نتيجي ۾ اقتدار تي سامراجي چاڙهي فوجي حڪومت
 اچي قبضو ڪيو ۽ جماعت اسلامي جهڙيون اگهاڙيون
 عوام دشمن قسطنائي تنظيمون عادت مزجب چور دروازي

کان اقتدار جي ڳرسيءَ کي چئبڙي پيون. ترقي پسندي جي عام هئندڙ تنظيم ۾ به اتحاد ڏانهن لاڙو وڌندو پئي رهيو، انهن ۾ هڪ ٻي جي موقف کي ڄاڻڻ، ڏسڻ ۽ پرکڻ ۽ پرجهڻ جو سلسلو جاري ٿي ويو هو ۽ نيٺ هڪ اتحاد لاءِ ماحول ٺهي آيو جنهن جو ڪجهه تنظيم نالو رکيو ”عوامي جمهوري اتحاد“.

عوامي تحريڪ اهڙي عمل کي ساراهي نگاه سان ڏٺو ۽ اعلان ڪيو ته جيڪڏهن ان جو پروگرام هتي جي مظلوم قومن ۽ عوام جي دائمي مفادن ۾ ڏٺو ويو ته پاڻ هن اتحاد ۾ خوشيءَ سان شريڪ ٿيندي.

عوامي تحريڪ وٽ به ان اتحاد پاران سڏ پهتو پر جيئن ته ان جي پڌرنامي ۾ قومي مسئلي کي نظرانداز ڪيو ويو هو تنهنڪري عوامي تحريڪ في الحال ان ۾ مبصر طور شريڪ ٿي ۽ آڇ ڪيائين ته جيڪڏهن اتحاد ۾ شامل تنظيمون قومي مسئلي تي صحيح انقلابي موقف اختيار ڪن ته عوامي تحريڪ باقاعدي ميمبر طور شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار هوندي.

ان اتحاد کي وڌائڻ ۽ ڪارائتو ٺاهڻ جي سلسلي ۾ ڪيتريون ئي گڏجاڻيون ٿيون. عوامي تحريڪ پنهنجي قومي موقف کي سمجهائڻ ۽ مڃائڻ جي ڪوشش

ڪندي رهي. ۱۹۷۸ع ۾ لاھور ۾ اتحاد جي گڏجاڻي ٿي جنهن ۾ عوامي تحريڪ قومي مسئلي تي پنهنجو موقف لکت ۾ پيش ڪيو. ان کان پوءِ به عوامي تحريڪ جو موقف قبول نه ڪيو ويو جنهن ڪري عوامي تحريڪ اتحاد ۾ شامل نه ٿي پر ان عوامي جمهوري اتحاد کي پڪ ڏياري ته جيڪڏهن فوجي دڪيتري، سامراج ۽ طبقاتي ڦرلٽ خلاف يا مظلوم قومن جي فائدي واري ڪابه جدوجهد هلائي وئي ته عوامي تحريڪ اتحاد جي ميمبر نه هوندي به کليءَ دل سان اهڙي جدوجهد جو ساٿ ڏيندي.

اتحاد جي ڪانفرنس پي ڏينهن تي رکيل هئي جنهن جي نتيجن تائين عوامي تحريڪ کي نرسڻ جو چيو ويو ۽ پڪ ڏني وئي ته ان ڪانفرنس ۾ قومي مسئلي کي پيش ڪيو ويندو، عوامي تحريڪ واري لکت بدران قومي مسئلي تي هيءَ فارمولا رهڪي وئي ته ”هيءَ اتحاد هڪ اهڙو وفاقي آئين ٺاهيندو جنهن ۾ شامل سمورن صوبن ۽ انهن ۾ رهندڙ قوميتن کي هڪجهڙا حق هجن وفاق ۾ شامل سمورين قوميتن جي تهذيبن، ثقافتن ۽ ٻولين جو تحفظ ڪيو ويندو؛ پوئتي پيل تهذيبن، ثقافتن ۽ ٻولين جي واڌاري ۽ ترقيءَ ڏانهن خاص ڌيان ڏنو

ويندو، قوميتن ٽي ڏاڍا، جبر ۽ بالادستيءَ جي خلاف جدوجهد ڪئي ويندي ۽ قومي جبر ۽ بالا دستيءَ جو خاتمو آندو ويندو، قوميتن جي خلاف قانون رد ڪيو ويندو.

عوامي جمهوري اتحاد جي مڪمل ڪانفرنس اهڙا فارمولا يڪراه منظور ڪئي، سوچ ويچار ڪرڻ، ان پوءِ عوامي تحريڪ به اتحاد، ميمبر طور شامل ٿيڻ جو فيصلو ڪيو، تڏهن به عوامي تحريڪ پنهنجو اهو مؤقف واضح ڪيو ته هوءِ پنهنجي تنظيمي پليٽ فارم تان قومي سوال کي پرڀور ۽ اصولي نموني ڪڍندي ۽ پيش ڪندي رهندي جيئن اهو ڪڍڻ ۽ پيش ڪرڻ گهرجي يعني قومي خوداراديت جي حق — هر قوم لاءِ سياسي طرح ڌار ٿيڻ، پنهنجي پسند جي رياست ٺاهڻ ۽ ڪنهن به ٻي رياست سان ڳنڍجڻ جي حق — لاءِ جدوجهد ڪندي رهندي.

اراه ظاهر ڪيو ويو ته هن اتحاد ۾ ٻيون رهجي ويل تنظيمون شامل ڪرڻ ۽ اتحاد جي دائري کڻي وسيع ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ويندي.

ڪجهه ڏينهن ۾ اهم واقعا ٿيا، پهريون ته ڪاٻي ٽر جي هڪ اهم تنظيم مزدور ڪسان پارٽي چئن ٽولن

۱- افضل بنگش ٿولس، ۲- ميچر اسحاق ٿولو، ۳- استمان عالم ٿولو ۽ ۴- شير علي باچا ٿولو. اتحاد جو سيڪريٽري افضل بنگش هو ۽ ان جي حق ۾ ووٽ به ڪيو هو ۽ رڳو ان ڪري ته سندس واسطو ڪنهن قدر مظلوم قوم سان هو پر هاڻي، ٽڙابندي ٿيڻ کان پوءِ خاص طرح شير علي باچا خلاف سخت مورچو ٻڌي ويٺو. پيو ته ڪجهه کڙنگ جهونيڻ خود غرض ۽ نيڪيدار تنظيمن جي اڳواڻن اتحاد تي پنهنجي هڪ مٿي ڄماڻڻ پئي چاهي، انهن ڪنهن ٻي تنظيم کي اتحاد ۾ شامل ڪرڻ کان لتاويو پئي ۽ ان ڪم ۾ افضل بنگش کي پنهنجي اثر هيٺ آڻي ويا. ان ڪري اتحاد جي ڏينجي ۾ ڏارون پوڻ لڳيون.

خاص طرح معراج محمد خان، امتياز عالم ۽ شير علي باچا وغيره جي اتحاد ۾ شموليت تي ٿڌو پيدا ٿي پيو جنهن ڪري عوامي تحريڪ ۽ ڪجهه ٻين تنظيمن اتحاد جو باڌڪاٽ ڪيو. عوامي تحريڪ کي مرڪزي نائب صدر ۽ سنڌ جي صدارت جا عهدا به آچيا ويا پر عوامي تحريڪ انڪار ڪري ڇڏيو.

امان جي تنظيم جي هميشه خواهش رهي آهي ته قومي، طبقاتي، سامراج دشمن ۽ جمهوري (جائگيردار-)

سرمائيدار "جمهوزي" ڏکٽيٽري ۽ فوجي ڊڪٽيٽري
 خلاف جهڙن اهم مسئلن تي اتحاد ٿئي ۽ هلچل هلي
 نه اهو ڪم سنڌي عوام جي ٿي نه پر سڀني مظلوم
 قومن ۽ مظلوم طبقن جي مفادن آهي، ويندي ظالم قوم
 ۽ ظالم ٽولي جي پورهيئن جي دائمي مفادن ۾ به آهي.
 اتحاد ٿيڻ ته انهن چئن اهم نڪتن تي گهرجي ۽
 جيڪڏهن ڪابه اهڙي تنظيم هجي جيڪا سڃاڻي ۽ سان
 با اصول نموني اهي چارئي موقف کڻي ته اسين فخر سان
 ساڻس گڏ يا سندس ڪي هٿ لاء تيار آهيون، جيڪڏهن
 نه ته به تنهن يا هڪ ٿي نڪتي تي اتحاد ٿئي ته به ڀلو.
 سڄي پاڪستان ۾ عوامي تحريڪ کان سواءِ اهڙي
 ڪابه تنظيم نه هئي جيڪا انهن سڀني نڪتن تي با اصول
 نموني جدوجهد ڪرڻ لاء تيار هجي (۽ هاڻي اي-اين-
 پي کان سواءِ ٻي ڪابه اهڙي تنظيم نه آهي) تنهنڪري
 لڳ ڀڳ هر مورچي تي ڌار ڌار ۽ هر هڪ مورچي
 تي ڪيترائي اتحاد ڪرڻا پئجي وڃن ٿا قومي جدوجهد
 جي ڳالهه جي-ايم-بيڊ ڪٿي پئي تنهنڪري هر ٻي
 ٽين مهيني پليجو صاحب، فاضل صاحب يا اسان جي
 تنظيم جا ڪي نه ڪي ٻيا اڳواڻ جي-ايم-بيڊ ڏانهن
 قومي مسئلن تي اتحاد ڪرڻ لاء پند ڪندا رهندا هئا

پر پاڻ ۾ ڪا به ڇانيل مصيبت جي ڏينهن ۾ گهرن
اندر بند ٿي ويهي لکڻ پڙهڻ جو انقلابي قول ۽
سنڌ ۾ به ڪنهن به تنظيم کي تسليم نه ڪرڻ جو
احوال ٻڌائي لڌائيندو رهندو هو. جنهن ته جدوجهد
مصيبت جي ڏينهن ۾ ئي ٿيندي آهي ۽ ٿيڻ گهرجي.
سڱ جي ڏينهن ۾ جدوجهد هلائي آهي ڇا؟ ڇا مطلب
آهي سڱ جي ڏينهن ۾ جدوجهد هلائڻ جو؟ پوءِ هيءُ
جيڪا سنڌستان ڌارين جي مصيبت ڇانيل آهي ان خلاف
ڇڻبو ته جدوجهد نه ٿيندي؟ پوءِ ڇڻبو ته رڳو ڏڏا ۽
آسرا آهن قومي جدوجهد جا!

سنڌ ۾ به ڪا به اهڙي تنظيم نه هئي جيڪا قومي
يا طبقاتي يا جهوڙي يا سامراج دشمن يا ٻن ٽن نڪتن
تي اتحاد ڪرڻ لائق هجي. هن پاسي عوامي جهوڙي
اتحاد بي اثر ٿي پيو هو. جن تنظيمن اڃا به ارادو پئي
ڏيکاريو ته اهي اڃا به ڪجهه وڌيڪ ۽ خاص طرح
مظلوم قومن جي خوداراديت جي حق لاءِ اتحاد ڪرڻ
تي تيار آهن. انهن جي هڪ گڏجاڻي حيدرآباد ۾
رکي وئي.

عوامي تحريڪ ميزبان هئي. ٻارهن ٻين تنظيمن جا
نمائندا گڏ ٿيا. فاضل صاحب به موجود هو ۽ مائي پاڻي

جي بلي ۾ رڌل هو. ٻڌو هئڻ ته فاضل صاحب اڪثر
 ڪري وينهن، لکڻ ۽ ڪالهاڻن وارن ڪمن کان
 لهرائيندو آهي باقي ٻيو ڪهڙو به ڪرو ڪم رکوس
 ڪنجهندو ڪونه. چاليهارو ڪن ماڻهو هئا ۽ ٻه ڏينهن
 ۽ هڪ رات ٽڪيا، سڀ ڪجهه پئي ٿيو ۽ ٿي ويو.
 منجهند جو ساهي واري وقت ۾ گهڻن مهمانن کي
 شاه لطيف جو رسالو، جيڪو شيخ اياز اردو ۾ ترجمو
 ڪيو آهي، سو ڪڙي ڪري ڏنو ويو. ٽسي اڳواڻ هئا
 مختلف تنظيم جا جن کي پليجي صاحب ڪجهه چونڊ
 ٻيٽ پڙهي پئي سمجهايو آهي هر بيت جي معنيٰ ۽
 مفهوم تي حيران ۽ رڙا پئي ٿيا. اڃا شاه لطيف جي
 شعرن ۾ ايڏي معنيٰ ۽ گهراڻي آهي، اڃا شاه لطيف
 ايئن چيو آهي، اڃا شاه لطيف اهو سبق ڏنو آهي،
 پليجو صاحب توهان ته ڏاڍا پاڳن وارا آهيو جو
 شاه لطيف جهڙو اعليٰ پائي جو شاعر توهان
 وٽ موجود آهي ۽ توهان ان کي سنڀاليو پيا اچو اسان
 ته پنهنجن شاعرن کي وساري ويهي رهيا آهيون، حق
 تي توهان وٽ ايڏو انقلابي شعور ۽ قومي جذبو موجود
 آهي... وقت سر پليجو صاحب کين سلطان باهو وارث
 شاه ۽ ٻين جي شعرن جو هوالو ڏئي ويٺي اهو سمجهايو

تہ قومی جدوجہد کی کمیئن پنهنجي روحاني تاريخي ورثي جي گھراڻن ۽ عوام جي دلين مان اٿاري، اڀاري سگھجي ٿو.

بين ته ڇا به سمجهيو پر مون کي چڱي طرح احساس ٿيو ته جيستائين اسان سنڌي ماڻهن شاه لطيف کي سٺي نموني نه پڙهيو، نه سمجهيو، نه پرورڙيو ۽ نه پرکيو آهي تيستائين اسان ته جهڙوڪر سياسي روحاني طرح رڻ جا راهي آهيون. حقيقت ۾ شاه لطيف کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جو شوق ئي پوءِ پيدا ٿيو.

سڄي ڪچهريءَ تي چڱڪ ڪو ڪاسڻ ڄاڻجي ويو هجي، دنيا تي ٻي پئي نظر آئي — لطيف جي انقلابي دنيا، فاضل صاحب به ان ڪچهري ۾ موجود هو، ڏسي، مرڪي چيائين ڏي خبر، اچي ٿي ڪا ڳالهه سمجهه ۾؟

مرڪنڊر فاضل، اکين ۾ روشن ڏيکاريون، بهڪندڙ، جهاڪندڙ، ڀروسو — پليجي صاحب هڪ سياسي ڪارڪن ۽ اڳواڻ جي گھڻن کي به شاه لطيف جي بيشن جي روشنيءَ ۾ بيان ڪيو هو، مون کي ائين لڳو چڱڪ شاه لطيف جيڪي پنهنجن ڪاهوڙين، ڪاروڙين، سورمن ۽ سرواڻن جا گڻ بيان ڪيا آهن اهي سڀ مڙي، مجسرم ٿي فاضل ٿي پيا آهن — ۽ پليجي صاحب

فاضل جي ڪٿن کي لطيف سائين جي بيتن وسيلي بيان ڪيو هجي.

ٻارهن مهمان تنظيمن مان ٻه چار تنظيمون ”عوامي جمهوري اتحاد“ جون ميمبر هيون. جڏهن ته عملي طرح اتحاد تي هڪهڪڙي جهڙي وينل ڪل ڇهه وڃي بچيون هيون، جن مان هڪ تنظيم جبيب جالب جي ڪاغذي پارٽي هئي ۽ اها رڳو ووت وڌائڻ لاءِ ٺاهي وئي هئي. جڏهن ته سڄي بچي ڪل هڪ ماڻهو هئي — اڳواڻ به اهو ته ڪارڪن به اهو ۽ ميمبر به جبيب جالب پاڻ. اتحاد جي ميمبر پنجن تنظيمن (عوامي تحريڪ سميت) گڏيل راه سان هڪ خط تي لکيو جنهن ۾ عوامي جمهوري اتحاد تي هڪ هڪ جهڙي چئڻ وارن کي چيو ويو ته اتحاد جي وسيع مفادن خاطر معاملن تي ٻيهر غور ڪيو وڃي، سنڌي هاري تحريڪ (ان وقت ڪميٽي) ۽ ٻين سرگرم تنظيمن کي به ان اتحاد ۾ شامل ڪيو وڃي ۽ پوءِ چونڊون ڪرائي اتحاد جي هڪڙي صحيح قسم جي تنظيم ٺاهي وڃي. پنجن ئي تنظيمن خط تي صحيحون ڪري عوامي جمهوري اتحاد ڏانهن ڏياري موڪليو. فصيلو ڪيو ويو ته جيڪڏهن ان خط جو مناسب جواب ماڻو نه پهچي ٿو ته تنظيمون

اتحاد کان استغيفي ڏينديون ۽ هڪ نئون اتحاد ٺاهيو ويندو جنهن جي منشور جو ابتدائي مسودو ڊاڪٽر اعزاز نذير (اين- پي- پي) لکندو.

پهرين ڊسمبر ۱۹۷۸ع تي لاهور ۾ گذجائي ٿي جنهن ۾ اين- پي- پي (اعزاز نذير) ۽ قوم-ي محاذ آزادي (معراج) تنظيمون نه آيون. موڪليل خط جي جواب ۾ عوامي جمهوري اتحاد جي گذجائيءَ کان پوءِ تيار ٿيل سيڪريٽري جو جوابي خط پڙهيو ويو جنهن ۾ هنن پنجن تنظيمن جي گهرن کي رد ڪيو ويو ۽ رهندو چيو ويو ته اهڙن مطالبن تان هٿ ڪڍو نه ته توهان کي به ڪڍيو ويندو. عوامي جمهوري اتحاد جي ان گذجائي ۾ مبصر طور پنجاب جمهوري فرنٽ ۽ پنجاب ليبر فرنٽ جا وفد به ويا هئا جن پڻ رپورٽ ڏيندي پڻ ساڳي ڳالهه ٻڌائي. هي پاڻي عوامي جمهوري اتحاد ۾ باقي بچيل ڇهه ئي تنظيمون، اتحاد ۾ گڏ هوندي به هڪ ئي خلاف سازشون ڪرڻ لڳيون هيون.

ان ڪري هڪ تنظيم (پنجاب ليبر فرنٽ) رفعت پاپا) کان سواءِ باقي سڀني آيل تنظيمن فيصلو ڪيو ته عوامي جمهوري اتحاد جيڪو عملي طرح ٽوٽ ٽوٽ ۾ پئجي بي اثر ٿي ويو آهي، ڇڏي هڪ نئون اتحاد

ٺاهيو وڃي۔ ان نئين اتحاد جو نالو رکيو ويو۔
پاڪستان عوامي تحريڪ - عوامي تحريڪ ۽ سنڌي هاري
تحريڪ ان نالي جي مخالفت ۾ ڪمي پر پوءِ
اڪثريت جو جمهوري فيصلو مڃڻو پيو.

۳۔ ۲۸ سيپٽمبر ۷۸ع تي ۷۸۶ هوٽل لاهور ۾ پاڪستان
عوامي تحريڪ جي نئين چونڊيل سيڪريٽري جنرل
رسول بخش پليجي هڪ وڏي پريس ڪانفرنس کي خطاب
ڪيو۔ هن پريس ڪانفرنس ۾ لڳ ڀڳ سڀني اخبارن
۽ رسالن جا نمائندا، اتحاد ۾ شامل سڀني تنظيم
جا اڳواڻ ۽ ڪجهه شاگرد تنظيمن جا وفد اچي گڏ
ٿيا هئا۔ جڏهن پليجي صاحب پريس رليز پڙهيو، جنهن
۾ فوجي ڊڪٽيٽري ختم ڪرڻ، مارشل لا هٽائڻ، فوجن
جي ڀڃڪڙي ۾ موٽي وڃڻ، چونڊون ڪرائڻ ۽ اڻ
چونڊيل نمائندن جي حوالي ڪرڻ، عوام جا بنيادي
جمهوري حق بحال ڪرڻ، سياسي قيدين کي آزاد ڪرڻ
سنڌ ۽ بلوچستان جون قبائيل زمينون سنڌين ۽ بلوچن
کي موٽائي ڏيڻ، افغانستان جي جمهوري حڪومت
خلاف ٿيندڙ سازشون بند ڪرڻ ۽ ٻيا مطالب شامل هئا
تڏهن خاص طرح رجعت پرست اخبارن ۽ رسالن جا
نمائندا ٽپي ڪارا ٿي ويا ۽ سوال جواب جي وقتي ۾
انهن پليجي صاحب کان سوال نه پئي ڪيو پر ڇڪ

کيس گولي پئي هڻئي.

هڪڙي رجعت پرست اسلام جي ”اصلي تي وڃي“
 ٺيڪيدار اخبار جي نمائندي ته اهو به چيو ته، ڪافرن
 جي ڪهڙي چانهه پيئجي. ان ئي نمائندي ڇڻڪ ڪاري
 وار ڪندي ته ”جناب توهان تي الزام آهي ته، توهان
 جو ڪڏهن نه ڪڏهن جيئي سنڌ وارن سان به
 واسطو ضرور رهيو هوندو؟“

”نه رڳو واسطو رهيو آهي پر آءُ ان تحريڪ جي
 بنيادي ڪارڪنن مان آهيان ۽ اهو الزام نه پر اعزاز
 ۽ سميجهان ته اسان جي سنڌي عوامي تحريڪ سنڌ جي
 ماڻهن جي صحيح ۽ باعزت نموني جيئن جي حق لاءِ
 لڙڻ واري تنظيم آهي ۽ هر دور ۾ سنڌي ماڻهن جي
 جدوجهد جي پهرين صف ۾ شامل رهندي آئي آهي.
 ”پاڪستان عوامي تحريڪ“ ۾ اسان جي شامل ٿيڻ جو
 هڪڙو مکيه مقصد آهي ئي اهو ته اسين سمجهون ٿا
 ته ائين ڪرڻ سان سنڌي ماڻهن جي پنهنجن حقن حاصل
 ڪرڻ جي جدوجهد کي وڏي هٿي ملندي.“

سوين قسمن جا سوال هئا ۽ هر سال جو مقصد هر
 طرح اهو هو ته ڪنهن نه ڪنهن نموني پليجي صاحب
 کي ڪنهن اهڙي لفظي اشڪنجي ۾ ڦاسائجي جو هو

لاهور ۾ ٿي گرفتار ٿي پئي. هڪ صحافي اهو به سوال
ڪيو ته ”جناب، چئبو ته توهين پنجاين ۽ مهاجرن
کي سنڌ مان تڙي ڪڍڻ ٿا چاهيو؟“

”اسين سمجهون ٿا ته سنڌ تي حق رڳو سنڌين
جو آهي سنڌ جو هڪ هڪ انچ سنڌين جو آهي ۽ ان
تي ڪنهن جو به قبضو جائز نه آهي.“

سوال: چئبو ته توهين سنڌ جي خالي زمين تي به ڪنهن
کي ويهڻ نه ڏيندو؟

جواب: آءٌ چوان ٿو ته سنڌ جي هر هڪ انچ تي
سڀني جو حق آهي. ٻيو، توهان ڪيئن ٿا چئو ته سنڌ
جي زمين خالي پئي آهي؟ سنڌ اسان جي آهي ۽ ڪنهن
به ٻي کي ان ۾ داخل اندازي ڪرڻ جو ڪوبه حق نه
آهي. ائين ته پنجاب ۾ به هزارين ڪينال زمين خالي
پئي آهي، ان ڪري ڇا اسان کي اهو حق ٿي پيو
ڪنهن اچي ان تي قبضو ڪيون؟

سوال: چئبو ته توهين پنجاين ۽ مهاجرن کي سنڌ
مان ڪڍڻ ٿا گهرو؟

جواب: آءٌ چوان ٿو ته سنڌ جو هر هڪ انچ سنڌين
جو آهي.... هو پنهنجي سوال تي ۽ پنهنجو صاحب پنهنجي
جواب تي، نيٺ ڪنهن وچ ۾ پيو سوال ڪيو ۽ تڏهن

وڃي اهو چار پنج پيرا پڇيل سوال ۽ ڏنل جواب بند
ٿيو.

(اهاڻي ساڳي صورتحال پليجي صاحب جي ۸۶ع

واري پنجاب جي دوري هلندي به ورجائي وئي ۽ پليجي
صاحب جو به ساڳيو ئي جواب — سنڌ سنڌين جي آهي.
سنڌ جي هر هڪ انچ ۽ گاهه جي هر تيلي تي رڳو سنڌين
جو حق آهي. اسين چئون ٿا ته پنجاب جي زمين جو
هر هڪ انچ ۽ گاهه جو هر تيلو پنجابين جو آهي، سرحد
۽ زمين جو هر هڪ انچ ۽ گاهه جو هر تيلو پٺاڻن جو
آهي، بلوچستان جي زمين جو هر هڪ انچ ۽ گاهه جو هر
تيلو بلوچن جو آهي ۽ اهڙيءَ طرح سنڌ جو هر هڪ
انچ ۽ گاهه جو هر تيلو سنڌين جو آهي. اهو سنڌين
جو حق آهي. اهو مڃڻو پوندو —)

پاڪستان جي ٽيهن سالن جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو
کاٻي ٿر جي ڪجهه تنظيمن مظلوم قومن جي وجود
کي سوا ڪنهن اکر مگر ۽ چوٽڪ چنانچ جي ۽
ڪليل لفظن ۾ مڃيو. مظلوم قومن جي جدوجهد کي
جائز سمجهيو. عوامي تحريڪ ٿي هئي جنهن کاٻي ٿر
جي اتحاد لاءِ هڪڙو نوس ۽ سائنسي بنياد اڏڻ جو
تاريخي ڪردار نڀايو.

پايجو صاحب موٽي وري به جي- ايم- سيد وٽ ويو
 ۽ کيس قومي مسئلن تي اتحاد ڪرڻ لاءِ ڦاٿل ڪرڻ جي ڪوشش
 ڪرڻ لڳو ۽ جي- ايم- سيد جو به ساڳيو ئي پراڻو جواب.
 انهيءَ عرصي ۾ فاضل صاحب گهڻي کان گهڻو
 وقت سنڌي هاري تحريڪ جي تنظيمي مضبوطي ۽ واڌاري
 لاءِ جتن ڪندو رهيو. سنڌ جو ڪهڙو علائقو آهي جنهن
 ۾ فاضل صاحب جي پيرن جا رند نه هجن. مون کي ان
 وقت تائين ڪاٿو ڪونه هو ته سنڌي هاري تحريڪ
 سنڌ جي ڪهڙن ڪهڙن ۽ ڪيترن علائقن ۾ ڪيڏي
 پکڙيل آهي. ٺٽي، بدين، ٿرپارڪر، ڪراچي ۽ جي
 پسگردائي، حيدرآباد، دادو، لاڙڪاڻو، نواب شاه، سانگهڙ،
 سکر ۽ جيڪب آباد (خيرپور ۾ آءٌ وڃي نه سگهيس)
 جي سوين ڳوٺن ۽ شهرن ۾ هزارين ماڻهو هئا جن جون
 ڳالههون ٻڌي ۽ انهن جو جذو، جوش، پيار ۽ پنهنجائپ
 ڏسي مون کي ائين محسوس ٿيندو هو ته پليجي صاحب
 ۽ فاضل صاحب جي عاشقن ۽ سنڌي عوام جي چوڻڪاري
 واري جدوجهد لاءِ پنهنجو سر به گهوري ڇڏڻ وارن جو
 ته ڪو انت ئي ڪونهي. فاضل صاحب جي ڪم،
 پورهي، سوچ جو صحيح ڪاٿو سنڌي عوام وٽ وڃڻ
 کان پوءِ ئي ٿي سگهي ٿو.

ڪڏهن ڪڏهن اهو به سوچڻ لڳندو هوس ته سنڌ جي اها بي ڪهڙي تنظيم آهي جنهن سنڌي عوام ۾ ايڏي سياسي سڃاڻپي ۽ تنظيم پيدا ڪئي هجي جو پنهنجن ننڍن وڏن ڦڏن فسادن جونبيرو سرڪاري ڪورٽن بدران پنهنجي عوامي عدالتن ۾ ڪندا هجن ۽ پاڻ وينا سياست جي اصولن، تنظيم جي فنن، ڪارڪنن جي ڪنن ڪنن، اڻڄاتل جي نفعن نقصانن، دنيا جي قومي عوامي انقلابن مان سڪيل سبقن، مارڪس، اينجلس، لينن، اسٽالن، ماؤزي-تنگ، هوجي منهن، جبولس فوچڪ ۽ ٻين انقلابي استادن ۽ اڳواڻن جي حياتين ۽ جدوجهدن ۽ تاريخي ۽ جديلي، ماديت جي بنيادن تي ويهي بحث ڪندا هجن. انهن ئي ڏينهن ۾ ڀٽي صاحب کي شهيد ڪيو ويو (۴- اپريل ۱۹۷۹ع) سڄي ملڪ ۾ هيٺ ۽ مراس ويهاريو ويو. فوجي لانگ بوٽن عوامي رد عمل کي بي درديءَ ۽ بي رحميءَ سان ڪچلي ڇڏيو. خاص طرح سنڌ ۾ گهٽ ٻوسٽ ۽ انڌڪار جي فضا پيدا ڪري رکي هئي. مارشل لا جو ٿوري راکاس پئي رڙيو. ڪير هو جو انهيءَ اندر خلاف آواز اٿاري.

فاضل صاحب جو خيال هو ته سنڌ جا ماڻهو احتجاج نه ڪن ٿي پيا پر سنڌي ماڻهن جي سيني تي ويهاريل

خرچ فاضل صاحب پنهنجي کيسي مان ڀريندو آهي. فاضل صاحب جو ته سڀ ڪجهه تنظيم لاءِ هو پر چندي وسيلي به ڪم گهڻو ٿي پيو هلندو هو. پر هاري ڪانفرنس لاءِ پيسو ڪٿان ايندو! فاضل صاحب جي پنيءَ جو فصل هن پيري سٺو نه ٿيو هو. نيٺ سري وڃي اهو سوال فاضل صاحب کان پڇيم.

مرڪنڊيءَ بيمرواهيءَ سان چيائين: ”ادا هيءَ حيدرآباد هيءَ سڄي سنڌ پئي آهي: جهول جهولي هلي هر هٿ تي بيهندا سون: سنڌي ماڻهو اسان جي مدد ڪندا: پيو وري ڪير ڪندو؟“

ايڏي وڏي مسئلي جو اهڙو حل به ٿي سگهي ٿو: مون کي اعتبار نه پئي آيو. مون کي خبر هئي ته ڪانفرنس ڪچهرين ۽ گڏجاڻين ۾ فاضل صاحب جئين واري جاءِ جي ڀرسان به ويهي سگهندو آهي ته گاهه هتيءَ تي به پلٽو هڻي ويهندو آهي ۽ ائين ويهندو آهي جنهن ڪنهن ڏاڍي آرام ڏيندڙ نرم جاءِ تي ويٺو هجي. منجهس شخصي وڏائي، وڌائپ، تڪبر، لٽ بازي، پاڻ کي ڀڏائڻ، پاڻ کي معتبر ثابت ڪرڻ جو لاڙو ئي ڪونه هو. جو آيو سو آگهيو. جتي جاءِ ملي ويهي رهيو، جيڪو پڪو سو ڪاٺيو — نهٺائي، نهٺائي، پيارڻ، پاپوهه، پنهنجاپ

هيلت ٽوڙڻ گهرجي. ارادو ڪيو ويو ته سنڌي هاري
تحرڪ (ان وقت ڪميٽي) ٻي وڏي ڪانفرنس
ڪوٺائيندي، سڄي سنڌ جي گهڻي کان گهڻن هارين ۽
عوام دوست ماڻهن کي هڪ هنڌ گڏ ڪندي، مارشل لا
جي ويهاريل اهميت ۽ بهراس کي ٽوڙيندي ۽ ان خلاف
جدوجهد ڪندي.

انهن ڪيئن مڙن، ڪٿي گڏ ٿين، ڪانفرنس ڪيئن
ٿيندي، رهڻ، ڪائڻ، پيئڻ جو بلڙ ڪيئن ٿيندي، ماڻهو
ايندا ڪيئن ۽ ويندا ڪيئن، لاڏوڏ اسپيڪر، شاميان، ٿاڌو
ديگهيون ۽ ٻيون شيون ڪٿان اينديون، ايڏو وڏو ميدان
۽ ان جو لڪ ڪير مڙيا ڪندو، مارشل لا ۽ قلم ۱۳۴
سبب پنج ماڻهو به مڙي نه ٿا سگهن هتي ته هزارين
ماڻهو ايندا، اهو سڀ ڪجهه ٿيندو ڪيئن، ڪندو ڪير؟
جواب هڪ هو — فاضل.

فاضل صاحب ڪندو بندوبست

۽ فاضل صاحب ڪندو معنيٰ ٿي ويندو.

”سائين، هي سڀ ڪجهه ڪير ڪندو؟“

”سنڌي ماڻهو ڪندا، سنڌي هاري ڪميٽي ڪندي،

ڪانفرنسون ڪيتريون ئي ٿيون هيون، ننڍيون ننڍيون

مون کي اهو به وهر ويندو هو ته اهڙين ڪانفرنس جا

۽ ٻریت نپاڻڻ ڪو فاضل کان سڪي، پڪ پئجي ويس
 ته فاضل صاحب جيڪو ڪجهه چوي ٿو سو ائين ڪري
 سگهي ٿو، تنهنڪري چئبو ته ٿي ويندو ته ڪانفرنس به
 هاري ڪانفرنس (۹- آڪٽوبر ۱۹۷۷ع) تائين عوامي
 تحريڪ جون به ٿي ننڍيون ننڍيون ڪانفرنسون ٿيون
 جن جو بندوبست پڻ فاضل صاحب ڪيو ۽ روايت يا
 رسم موجب کاڌي پيئي واري ڪم تي فاضل صاحب هو
 پر انهن ڪانفرنس ۾ فاضل صاحب ڳالهائيندو به تنظيمي
 جوڙجڪ ۽ نظم ضبط تي به ڳالهائيندو، ٽرائسڪي جي
 نڪتہ نظر ۽ ٽرائسڪي ٽولن جي بدعاشين تي به
 ڳالهائيندو، چالو سياست ۽ سياسي روپن تي به ڳالهائيندو
 اتحاد جسمي اهميت ۽ فسن نسي به ڳالهائيندو
 آڏو فاضل صاحب جون گهريون مقصد ۽ ڄاڻ پريون
 منطقي ڳالهائون هئي وائڙو ٿي وڃي، فاضل صاحب وٽ
 ته زبردست قسم جو چٽاڀيٽي ۽ لاڳو ڪري نتيجا
 ڪڍندڙ ذهن هوندو مون بي اختياريءَ ۾ ڪانٽس اهو
 سوال پڇي به ورتو ته ”پوءِ توهين ڪهڻ چو ڳالهائيندا
 آهيو؟“

”ادا، اهي ته عام ڳالهائون آهن.“ هي هو فاضل
 جو جواب.

مون اهوئي سوال پليجي صاحب کان به پڇيو ته

عام طرح فاضل صاحب بابت اهو تصور ڪيو ويندو آهي ته هو علمي ۽ نظرياتي معاملن تي بحث نه ڪندو آهي پر. فاضل صاحب ته اپلائيڊ اسٽڊي (ڪسٽمي ٽي پريڪٽيڪل ۽ نتيجا ڪڍڻ) وارو زبردست قسم جو ذهن رکي ٿو!

”فاضل جو ڪير ٿو اٿت لهي سگهي؟ هي ڏاڍو وڏو ماڻهو آهي، زبردست قسم جو ذهن، وڏو بهادر، اورچ انسان آهي هي ماڻهو“ پليجي صاحب چيو ۽ مون کي چڱيءَ طرح خبر آهي ته پليجو صاحب اهڙا لفظ ڳڻي ڳوٺي، پنهنجي پوري معنيٰ ۽ مفهوم ۾ ڪتب آڻيندو آهي.

۱۰. آڪٽوبر ۱۹۷۹ع واري سنڌ هاري تحريڪ (ان وقت ڪاميٽي) ڪانفرنس لاءِ گجهر گجهاڻدر نياپا سنيها ڪيا ويا بنا ڪنهن ڪڙڪ ڪرڻ جي پوري رازداريءَ سان سڄي سنڌ جي مختلف سائين وٽ سڏ پهتو. اڳ پوءِ هوري هوري، هڪ ٻي ٽي چار ماڻهو ٿي، ڌار ڌار دڪ، پيچرا ۽ واٽون ڏئي فاضل صاحب جي ڳوٺ ڏانهن وڌندا رهيا ۽ سون کان پوءِ هزار ٿيندا ويا. هزارين سنڌي مزدورن، هارين، شاگردن، عورتن ۽ وطن دوست ماڻهن سميت مختلف تنظيمن جي وفدن پڻ هن ڪانفرنس

۾ شرڪت ڪئي.

ڏيڏ سؤ وڪن جي ويڪر ۽ چار سؤ وڪن جي ڊيگهه. شاميانا چانو ڪيو بيٺا هئا ۽ ڇڪنديءَ ۾ر فائون لڳل هيون. عورتن جي حصي کي به فائون وسيلي ڌار ڪيو ويو هو. وڏو ويڪرو دڪو (اسٽيج) ٺهيل هو ۽ چؤٿير بيمر ۽ لائوڊ اسپيڪر لڳل هئا. ڊيگهيون ۽ چٽهيون ۽ لٽيون ۽ راڄن ويني مانيون کائيون. هاري ڪانفرنس پنهنجي پوري مان ۽ شان سان شروع ٿي وئي — عهديدارن جون چونڊون، گيت نغرا، تقريرون ۽ للڪارون — سڀ ڪجهه ٿي ويو.

فاضل صاحب پاڻ به تقرير ڪئي. هي قداور جوان، آڏول، اٿل، چمي بيٺل، گات اوچو، بي ڊپ، بي پرواه، دشمن لاءِ للڪار — ڏاڍو شاندار پئي لڳو — فاضل پنهنجي پوري سچائي، سورهياڻي ۽ سرڙيچي سان بيٺل فاضل ۽

هوئي فاضل جي تقرير جو لفظ لفظ ياد آهي

شهيد فاضل چيو "اسين ڪنهن تي ظلم ڪرڻ لاءِ تيار، ڪونه آهيون — اسين ڪنهن جا ٽپڙ ڪٽڻ لاءِ تيار ڪونه آهيون، پر هاڻي اسين سنڌ جون زمينون، سنڌ جي دولت، سنڌ جي ڪمائي، اسان جي حوالي ڪرڻ لاءِ

ٽيار نه آهيون۔“

فاضل جي بنا عزمن جي سنڌي عوام جي خدمت ڪرڻ
 تي زري جيترو به شڪ نه آهي۔ هن چيو ”اسان تي ڪنهن
 به معياري جي ضرورت نه آهي۔ ڪنهن به عهدي جي ضرورت
 نه آهي۔ اسان پنڊ رهن سالن کان وٺي لاڳيتو سنڌي ماڻهن
 جي لاءِ جنگ ڪرڻ ۽ آماده ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي آهي۔
 هر جدوجهد ۾ اسين گذريا آهيون۔ ڏنڊا کاڌا اٿئون، جيلن
 ۾ ويا آهيون۔ اڄ ته اسان جي سنڌ تي هزارين ماڻهو لنگه
 ٿيا آهن۔“ پر اسان انهي وقت ۾ به جدوجهد ڪئي آڏو هڻڻ
 اسين جملجي ٿي وياسون ته پويان بيان ڏيڻ وارو به ڪو
 نه هيو۔

فاضل مارشلا جي سازشي ذهن کان واقف ناهي ڪيس
 اڳ ۾ ئي پڪ هئي ته مارشلا جا ڪارند اکين عوام سان
 هرگز ملڻ نه ڏيندا۔ هن چيو ”هينئر سرڪار به ڊجيٽي
 اوضاڻ ايتري آڻي آهي ته هو چون ٿا ته بابا هينئر ڪانفرنس
 ڪئي نه رڳو هينئر نه گهر ۾ ڪندا۔ ڪانفرنس ڪا پوءِ ضرور

هي ماڻهو پاڻي ٻڌندا - ڀلي ٻڌن، اسين ٻڌڻ کان
 ڪونه ٿا ڊڄون - اسين وڌيڪ اڪونه آهيون. جو ڪانفرنس
 ڪونه ڪند اسون - اسين ڪانفرنس ڪري ڏيکاري آهي.
 انتهائي خبر پوڻ کپي ته ڇا اسان جي پيشه جي ارادي سان
 هي ڏند وڌيڪ ٿي پوءِ اسين ڪونه مٽينداسون -

هن وڌيڪ چيو.

” هتي دوستن گهڻن تقريرن ۾ وڌيڪن، پيرن
 رئيسن جي ڦٽ لعلت ڪئي آهي - اسين چئون ٿا ته اهي
 انڇا لائق آهن - هن جدوجهد ۾ اسان سان گڏ هلن ته
 اسانجا پاڻ آهن - جي نه ٿا گڏجن ته ٻي ڀيري پڻ
 ٿيڻ ته پوءِ عذار آهن - عذار آهن، عذار آهن - اهي
 سنڌي قوم مان ڪونهن، جي سنڌي آهن، سنڌي قوم
 مان آهن ته سنڌي ماڻهن سان گڏجن، سنڌي جي دشمن
 سنڌ جي ڦاٽلن ۾ سنڌي قوم جي ويرين هي جو پاسو
 ڇڏين -“

اِهاڻي جنگ آجاري

ڪڍي ڇڏڻ ڳالههئي دل مان ته فاضل ڪومري ويو آ،
اِهاڻي جنگ آجاري، جيڪا اهو وڙهي ويو آ.

اڄهي پيڻيون ٿينديون پون ۾ شهيدن جون يڙيدن سان،
اڃان جوڙا آهن جيئرا جي سوريءَ ڪوچڙهي ويو آ.

وڙي راءِ اهو نئين رنگ ۾ ڪندو هارين سان همراهي،
اڃا هي رت پيو ٽهڪي مٿان سمجهين ٿريو ويو آ.

سنيالو پيار پاڻو سان، هتي پورهيت کي پياري،
ٻڏي تنهن جي شهادت جو اند رسندڙ جو سڙيو ويو آ.

نڀائي فرض ويو فاضل، اسان کي پڻ نڀاڻو آ،
اداسي دل جي دڙڪن سان ساڻي فاضل جڙي ويو آ.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ

ايندڙ نسل سمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پياڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي

دعوى ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڻن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

ڇاپيندڙن کي همٿائڻ. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃڻ. شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، ڀُڪارَ سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻ ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ ڇڻ ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ سُئل . پ ن The Reading Generation

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَنَ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پيءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪي جو بيجل ٻوليو)

پڙهندڙ سُئل . پَنَ The Reading Generation